

Brussel, februari – juli 2010

TUIN- EN BOUWHISTORISCH ONDERZOEK: ZOO-PATRIMONIUM

Marieke Jaenen

Kunsthistorica – Master in Conservation

INHOUDSTAFEL

Inleiding	6
Situering	9
I Tuinhistorisch onderzoek	15
A HISTORISCHE EVOLUTIE VAN DE TUIN	
I 1843-1890	
- De eerste aankoop en inplanting van de gebouwen	17
- De aanleg van een Engelse tuin	21
- Verdere uitbouw van het terrein	24
- Plan du Jardin, 1861	31
- Exotisme voor de nieuwe dierenverblijven	33
- Plan du Jardin, 1876	41
- De laatste ontwerpen van Servais	46
II 1890-1914	
- Emile Thielens en de uitbouw van de Zoo	53
- Plan du Jardin, ca. 1900	57
- Modernisering aan het Koningin Astridplein en de zuidwestelijke hoek van de Zoo	60
- Plan du Jardin, 1909	64
- Plan du Jardin, 1910	67
- De tuin aan de hand van postprentkaarten	68
III 1914-1945	
- De Eerste Wereldoorlog	73
- Het interbellum : een eerste modernisering	74
- Plan du Jardin, 1937	78
- Schade na de Tweede Wereldoorlog	81
IV 1945-2000	
- De visie voor een modelzoo	85
- De modernisering gaat van start	89

- Plan du Jardin, 1957	94
- Plan du Jardin, 1969	96
- Plan du Jardin, 1990	106
- Plan du Jardin, 2003	110
B DE TUIN VANDAAG	
I Inventarisatie en typologie	113
- Paden	114
- Beplanting	116
- Waterpartijen	118
- Afboording grasperken / vijver	120
- Rotsen	122
- Doorzichten	124
- Andere installaties	126
 II Bouwhistorisch onderzoek	 129
A DE ARCHITECTURALE EVOLUTIE VAN DIERENVERBLIJVEN	
I Romantisch exotisme	133
II Hagenbecks visie	136
III Modelzoo	137
B BOUWHISTORISCH ONDERZOEK VAN DE BESTAANDE GEBOUWEN	
I Charles Servais	141
II Emile Thielens	155
III Emiel Van Averbek	180
IV René Grosemans	185
C BIOGRAFIEËN	195
 III Beelden	 201
A DE BEELDEN IN DE TUIN	203
B BIOGRAFIEËN	236

IV Conclusie	247
A CONCLUSIES	249
B WAARDEBEPALING	260
C ADVIES	265
Bibliografie	271

INLEIDING

Deze tuin- en bouwhistorische studie van het Zoo-patrimonium werd in opdracht van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen vzw (KMDA) en het Agentschap R.-O Vlaanderen, Team Onroerend Erfgoed Antwerpen gemaakt.

De vraag naar de opmaak van een tuin- en bouwhistorisch onderzoek was drieledig en te situeren op drie niveaus: ten eerste ten dienste van het algemeen beheer en het beleid inzake erfgoedzorg; ten tweede in functie van concrete grootschalige bouwplannen/projecten op Masterplanniveau en ten derde in functie van concrete objectgebonden restauratie- en herbestemmingprojecten.

Het doel van het tuinhistorisch onderzoek is tot inzicht in de totstandkoming en evolutie van de historische tuin tot op vandaag en waardebeoordeling van de tuin en van zijn componenten, ter ondersteuning van beslissingen inzake onderhoud, instandhouding, herwaardering, uitbreidingen en aanpassingen van de tuin.

Het doel van het bouwhistorisch verkennend onderzoek van het bouwkundig patrimonium van de zoo is een overzicht en situering bieden van de historische bouwwerken en structuren met mogelijke erfgoedwaarde in de historische landschapstuin en biedt inzicht in de waardebeoordeling van de bouwwerken en structuren, oftewel delen hiervan en het formuleren van aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

Het onderzoek werd in een tijdspanne van 3 dagen per week gedurende februari en juli 2010 uitgevoerd. Tijdens deze periode waren er in de tuin werkzaamheden aan het panoramapark en aan oostelijke periferie.

Methodologie

De studie is onderverdeeld in vier delen: de tuinhistorische studie, de bouwhistorische studie, de studie rond de beelden en de conclusie.

TUINHISTORISCHE STUDIE

In deze tuinhistorische studie wordt het botanische aspect niet behandeld. De nadruk ligt namelijk op de historische evolutie van de tuinaanleg van 1843 tot vandaag. De studie en het resultaat zijn gebaseerd op een literatuur- en archiefonderzoek in combinatie met verschillende contemporaine iconografische bronnen. De bouw van de verschillende dierenverblijven die in de tuin hebben gestaan, wordt in dit hoofdstuk vermeld, omdat zij een essentiële factor hebben gespeeld in de ontwikkeling van de tuin.

De inhoud van het hoofdstuk is chronologisch opgebouwd en onderverdeeld in vier perioden: 1843-1890, 1890-1914, 1914-1945 en 1945-2003.

-Voor de periode 1843-1890 werd voornamelijk beroep gedaan op de grootboeken van de KMDA bewaard in het Stadsarchief van Antwerpen, de publicaties van Eugene Gens '*Promenade au Jardin Zoologique d'Anvers*' en van Hendrik Gobbers '*Bezoeken in den dierentuin van Antwerpen*', de originele ontwerpen van de architect Charles Servais bewaard in plannenarchief van de KMDA, tekeningen en twee plattegronden van de tuin uit 1861 en 1874.

-De bronnen voor de tweede periode zijn verschillende van de voorgaande periode. Naast enkele archiefstukken uit het KMDA archief werden voornamelijk de ontwerpplannen van de architect Emile Thielens en de vele postprentkaarten en foto's van de tuin gebruikt.

-Voor de periode na de Eerste Wereldoorlog werd beroep gedaan op KMDA-archief en -plannenarchief, postprentkaarten, afbeeldingen van de KMDA-beeldbank en het tijdschrift van de KMDA '*Onze Zoo*', dat werd opgericht in 1935. Dit tijdschrift zal meerdermalen van naam veranderen: '*Zoo*', '*Zoo Antwerpen*', '*Zoo Antwerpen, Planckendaal*' en '*Zoo Magazine*'. Voor het onderzoek naar de veranderingen in de tuin gedurende de laatste 50 werden Jan Luyckx, Gie Robeyns, Tony Walschap, Huub Behets en Ludo Soulliaert gecontacteerd als orale bron.

Uiteindelijk wordt er aan de hand van een inventaris en typologie een beeld gegeven van de wandelpaden, de waterpartijen, de beplanting, de afboording van de grasperken en vijvers, de rotsen, de doorzichten en andere installaties die in de periode van het onderzoek in de tuin aanwezig zijn.

BOUWHISTORISCHE STUDIE

In dit gedeelte van het de studie worden alleen de bestaande gebouwen behandeld. De historische gebouwen die door de eeuwen heen zijn gebouwd en verwoest, werden kort in het vorige hoofdstuk behandeld en komen hier niet meer aanbod.

Voor de bouwhistorische nota werd beroep gedaan op het KMDA-archief en plannenarchief, de publicaties van Gens en Gobbers, postprentkaarten, afbeeldingen van de KMDA-beeldbank en het tijdschrift van de KMDA 'Onze Zoo' ('Zoo', 'Zoo Antwerpen', 'Zoo Antwerpen, Planckendaal' en 'Zoo Magazine')

BEELDEN

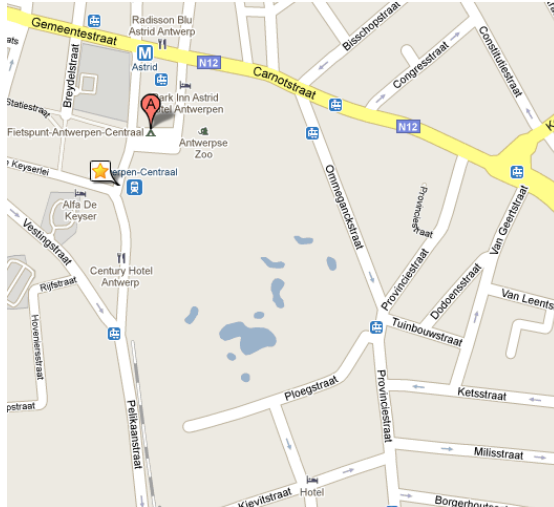
De beelden en de kunstenaars worden hier kort besproken. De uitgave 'Zoo beeldig, wandelen langs beelden en gebouwen van Zoo Antwerpen' door Antoon Van Ruyseveldt & Fernand Schrevers uit 2007 gaf reeds een uitgebreid overzicht van de bestaande beelden. Dus dit boek werd dan ook als hoofdbron gebruikt. In het KMDA-archief werd over de aankoop van de beelden niets teruggevonden. Het tijdschrift van de KMDA gaf wel enige bijkomende informatie.

Aan de hand van postprentkaarten en foto's werden de oorspronkelijke standplaats van sommige beelden achterhaald worden.

CONCLUSIE

In dit laatste deel worden van de drie vorige delen de conclusies gebundeld. Daar wordt een waardebeoordeling en een advies aangekoppeld.

SITUERING

Adres:

Zoo Antwerpen
Koningin Astridplein 26-28
2018 Antwerpen

Eigenaar:

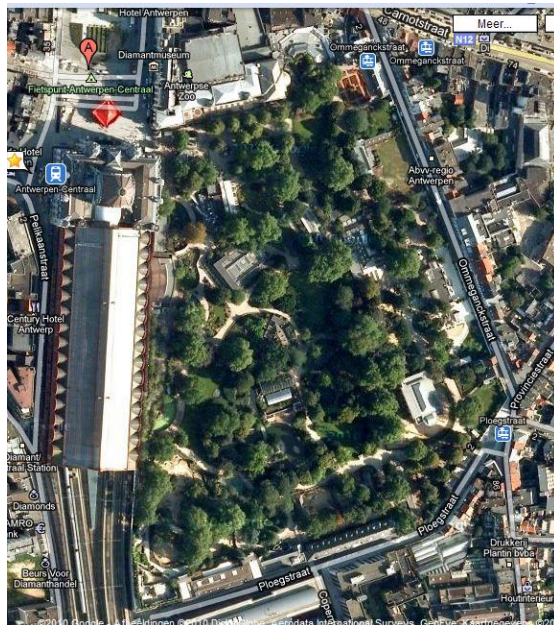
Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen vzw
Koningin Astridplein 26
2018 Antwerpen

Locatie:

De Zoo is gelegen op het bouwblok aan de Koningin Astridplein en de Pelikaanstraat, die achter het Centraal station doorloopt. Aan de zuidelijke zijde is de Ploegstraat, aan de oostelijke zijde de Ommeganckstraat en een gedeeltelijk aan de noordelijke zijde door de Carnotstraat.

Beschermd:

Het Zoo-patrimonium is sinds 1983 beschermd als monument en landschap.

Context

Menagerie van Versailles

De allereerste dierentuinen waren menagerieën. In de 17^e en 18^e eeuw werden wilde en exotische dieren in gevangenschap gehouden aan een aristocratisch of koninklijk hof. Het begrip van een menagerie werd vooral in Frankrijk tijdens de 17^e eeuw gebruikt. Aanvankelijk verwees het naar het huishouden, maar kreeg het later voornamelijk de betekenis van een aristocratisch of koninklijke dierenverzameling. De menagerie was gevestigd in een tuin of een park van een paleis. Ze werden opgericht en beheerd door aristocraten die zo hun macht en weelde wilde tonen, omdat levende en actieve wilde dieren zeldzaam waren, duur in onderhoud en moeilijk te krijgen. Hun doel was niet wetenschappelijk of educatief gericht.

Het meest bekende voorbeeld van een menagerie is de voormalige menagerie van Versailles.

Tijdens de bouw van het Kasteel van Versailles in de 17^e eeuw richtte Lodewijk XIV aan de zuidkant in het park van het paleis een menagerie op. Het werd zijn eerste grote project, waarvan het grootste deel hiervan werd gebouwd in 1664. De opzet was cirkelmatige met een paviljoen in het midden. In 1793 verhuisde de menagerie naar de Jardin des Plantes in Parijs. Deze tuin was sinds 1640 voor het publiek geopend en nu konden er ook dieren naast de planten bewonderd worden.

Vanaf de 19^e eeuw werden er nog meer menagerieën vervangen door dierentuinen die voor de bevolking toegankelijke waren. Het was voornamelijk de burgerij die in de grote aangelegde (Engelse) tuinen inheemse en exotische dieren in verschillende paviljoentjes kon bewonderd.¹

Naar het voorbeeld van Parijs werden er in de 19^e eeuw verschillende dierentuinen in Europa opgericht o.a. The Gardens of Zoological Society in Regent's Park in Londen rond 1817; de Natura Artis Magistra in Amsterdam rond 1837 en de Zoologische Garten in Berlijn rond 1844

Zo kwam ook Antwerpen tegemoet aan het oprichten van een dierentuin. De Scheldestad was voor de inplanting van een dierentuin de beste keuze. De mogelijkheid van overzeese verbindingen was namelijk nodig voor de aanvoer van dieren.

Jan Frans Loos, schepen en Antwerps burgemeester van 1848 tot 1863, bezocht de Amsterdamse dierentuin Artis tijdens een zakenreis naar Amsterdam. Tijdens zijn bezoek werd het hem snel

¹ BARATAY. E., HARDOUIN-FUGIER. E., *Zoo, A history of zoological gardens in de the west*, London 2004.

Jacques Kets

duidelijk dat Antwerpen ook een dierentuin moest hebben. Hij vond zijn partner in de 55-jarige Jacques Kets (1785-1865), die eigenaar was van een 'kabinet van natuurlijke curiositeiten'. Reeds in 1822 of 1824 opende Kets voor een betalend publiek zijn naturaliënkabinet gelegen op een gehuurd stadseigendom in de Kloosterstraat. Men kon er paradijsvogels, fazanten, en temidden van een schitterende tuin zwanen, eenden met prachtige vederdos, in totaal 282 vogelsoorten vertegenwoordigd door 402 opgezette exemplaren, bewonderen. Verder stonden tropische dieren, schelpen en etnografische voorwerpen tentoongesteld. J.F. Loos wist dus tot wie hij zich moest wenden. Het toeval kwam ter hulp. De stad wenste immers op de gronden die Kets huurde een cavaleriekazerne te bouwen. Het stadsbestuur van Antwerpen stelde voor om deze verzameling onder te brengen in een museum in de dierentuin die Loos wilde bouwen. Hierdoor werd Jacques Kets de eerste directeur van de Antwerpse Zoo.

Op 1 maart 1843 kocht Kets samen met verschillende associés, ondergebracht in de Koninklijke Maatschappij der Dierkunde van Antwerpen (KMDA) ², een stuk grond van 1 hectare op de gronden de 'Groenen hoek' buiten de stadswallen. Loos kwam door de oprichting van de dierentuin tegemoet aan de behoefte aan recreatie en verpozing dicht bij de binnenstad. De burgerij van Antwerpen had nood aan verbetering van de leefkwaliteit. De oprichting en aanleg van de dierentuin ging samen met de creatie van een openbare wandeling op de voormalige vestingwallen tussen de Borgerhoutse en de Mechelse poort. Om een lengte van 2300m voor de wandeling te realiseren, werd naar het voorbeeld van sommige Duitse steden als Dusseldorf en Neurenberg een Engelse tuin aangeplant, waarbij gebruik werd gemaakt van de lunette Herentals. Gemeenteraadslid en architect E. Van Cuyck tekende de plannen voor de wandeling.³

Tussen 1843 en 1854 kwam de KMDA in vijf kopen in het bezit van 72953m². Het waren telkens hoveniersgronden met woning en boomgaarden. E. Van Cuyck werd aangesproken om telkens de bijgekochte terreinen aan te leggen als één Engelse tuin. Tussen 1860 en 1884 vergrootte de tuin nog, zodat na 40 jaar de Zoo de beschikking had over 9ha 03a 12ca. Deze maal betrof het uitbreidingen naar de Carnotstraat en de Ploegstraat toe. Op deze gronden bevonden zich een mooie afspanning Den Gouden Appel met danszaal, meer dan 20 huisjes in de Ploegstraat en vijf huizen in

² Op dat moment was het nog Maatschappij der Dierkunde Antwerpen. Pas in 1844 kregen ze de toestemming om zich de Koninklijke Maatschappij der Dierkunde Antwerpen te noemen. Gemakkelijkheidshalve zal er in de tekst telkens de afkorting KMDA gebruikt worden.

³ BAETENS, R., *Roep van het Paradijs, 150 jaar Antwerpse Zoo*, Tielt 1993; www.KMDA.org

de Carnotstraat met een armengang. De tuin vormde toen reeds een aaneengesloten geheel waarbij expansie nog enkel mogelijk was langs de Ommeganckstraat en de overzijde van de Ploegstraat. De Ommeganckstraat werd in 1863 getrokken op gronden die eigendom waren van J. Bovie, burgermeester van Westmalle.

Na 1850 zorgde de stedelijke overheid er voor dat verschillende straten de verbinding met de oude stadskern zouden realiseren. Ondertussen moest Antwerpen het stellen met een houten station, dat van een houten barak later evolueerde naar een gebouw van 100m lang en 10m breed en 18m hoog. Loos zorgde dat een weg van 8m breed vanaf de Borgerhoutse steenweg tot aan de dierentuin getrokken werd, terwijl ook een doorsteek in de wallen tegenover de Leystraat en via een houten brug over de vestinggracht de burgers hun weg naar de dierentuin hielp vinden. De expansie van de stationswijk en de aanleg van de De Keyserlei gaf de dierentuin een centrale ligging, waardoor deze kon uitgroeien tot een groene long voor een stad die in ademnood dreigde te komen.⁴

De dierentuin had haar ontstaan en succes te danken aan de burgerij. Een uitstap naar de dierentuin in die tijd was niet echt bestemd voor 'gewone' mensen. Op zondag liet de burgerij zich met de koets tot aan de ingang brengen. Dames met crinolines en parasol, heren met wandelstok en hoed flaneerden dan door de tuin. Arbeiders in werkkiel werden geweerd. Deze burgerij was heterogeen samengesteld en bestond uit een toplaag van bankiers, reders, industriëlen, een middenmoot van renteniers, hoge ambtenaren en vrije beroepen en een nog grotere groep van kleine middenstand, winkeliers, en zelfstandigen met een klein bedrijf. Ze maakten samen met hun familie iets meer dan de helft van de totale Antwerpse bevolking uit en waren aldus van alle Belgische steden het talrijkst vertegenwoordigd in de metropool.

Vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw opende de democratisering van de samenleving geleidelijk de poorten van de dierentuin voor het bredere publiek. Leerkrachten gidsten de schoolgaande jeugd en op kermis- en feestdagen zocht ook de volksklasse eerst nog aarzelend haar weg naar de Antwerpse Zoo. In de periode tussen 1918 en 1940 bleef men in hetzelfde spoor verder evolueren zonder dat er zich substantiële nieuwe elementen voordeden die het bezoek bevorderden.

⁴ BAETENS 1993.

In de naoorlogse periode greep de belangrijkste verschuiving plaats in het hoger middelbaar onderwijs, waar het gemiddeld aantal leerlingen voor het land steef van 13000 in 1910-1913 naar 115000 in 1948-50. De schoolbezoeken aan de Zoo werden in het interbellum dan ook een traditie. Na de Tweede Wereldoorlog beïnvloeden de opgang van de vrijetijdscultuur en de milieuproblematiek de ontwikkeling van het culturele leven. De behoefte aan persoonlijke ontwikkeling en aan ontspanning creëerde de beschaving van de vrije tijd. De bewustwording rond het milieu werd er begin van de jaren zeventig onder de publieke belangstelling gebracht door de publicaties over de bedreiging van de levende diersoorten en hun biotoop.⁵

Hoe de Zoo van Antwerpen zich aan deze evolutie heeft aangepast, zal in de volgende hoofdstukken verduidelijkt worden.

⁵ BAETENS 1993.

I TUINHISTORISCHE STUDIE

A HISTORISCHE EVOLUTIE VAN DE TUIN

I 1843-1890

De eerste aankoop en inplanting van de gebouwen

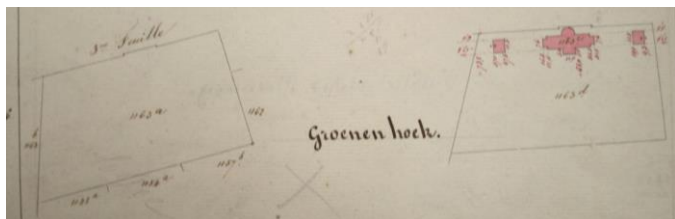
Geschikte gronden met voldoende oppervlakte en mogelijkheid tot uitbreiding voor de exploitatie van een dierentuin waren binnen de stadswallen eenvoudigweg onbestaand. Het lag dus voor de hand dat de KMDA voor gronden extra muros moest zoeken. Vanouds kwamen in de directe omgeving van de stad hoveniersgronden tot stand die de toeleveringsbedrijven waren van groenten en fruit voor stedelijke bevolking. Tijdens de 16e eeuw groeiden er in Antwerpen twee opvallende concentraties: een ten zuiden van de stad (Lozane, Markgracelei, Haringrode) en één ten oosten (Kipdorp, Carnotstraat, Stuivenberg), de Groenen Hoek. In de 18e eeuw waren er minstens 97 tuinen met een totale oppervlakte van ca 133ha in gebruik. De stadsomwalling en een bouwverbod om militaire redenen in een straal van 585m stond borg dat het groene landschap afgewisseld met bosjes, bomenrijen en hoven van plaisantie tot de 19^e eeuw onberoerd bleef. De komst van de spoorweg in 1836 bracht dan ook in tegenstelling tot elders, geen noemenswaardige bouwactiviteit met zich mee. Pas toen in 1842 de spoorwegdirectie besloot enkele gebouwen voor de dienst op te richten kwam hierin langzaam verandering. Het stadsbestuur ijverde voor een versoepeling, maar stootte op een weigering van een legeroverheid. Pas toen in 1859 de wet op een nieuwe vestinggordel was gestemd werd ook het bouwverbod opgeheven.⁶

In 1843 startte de KMDA met het opkopen van de gronden van de Groenen Hoek. Gezien vanuit het standpunt van de dierentuin was de keuze van de gronden bijna voorbestemd. De kruidtuin van P. Coudenberg in de 16^e eeuw lag immers bij een beek, de Vuilbeek, die in de Groenen hoek moest gelegen hebben. Later bleef een tuincomplex met boomgaarden deze omgeving bepalen. Een van de bekendste hoveniers uit de eerste helft der 19^e eeuw was de familie C. Van Geert die gevestigd was

⁶ BAETENS 1993.

Primitief plan 1824, de Groenen hoek, Kadasterarchief Antwerpen

Mutatieschets 1845, Kadasterarchief Antwerpen

in dezelfde buurt en geregeld Hendrik Conscience over de vloer kreeg. Vader Conscience betrok een schamel huisje aan de Ploegstraat waar nu het aquariumgebouw staat.

De kadastrale legger van de Groenen Hoek rond 1824 toont voornamelijk grote percelen met in het midden telkens een gebouw. De grootste en centrale percelen hebben een servitude weg, al of niet in de vorm van een dreef, waarlangs een gebouw stond. Langsheen de Ploegstraat waren er kleinere percelen met al dan niet een gebouw. Ter hoogte van de servitude weg aan de zijde van den Hoogen Weg werd enkele jaren later de spoorweg getrokken.⁷

De eerste aankoop op 1 maart 1843 van een hoveniersgrond van 1 ha 59a 40ca met woning toebehorend aan de familie De Coster-Van Gingelen was beslissend voor de Zoo en voor de omgeving. In 1843 voorzag de KMDA een overeenkomst tussen de Spoorwegen dat de Zoo 13525m² verkocht voor de vergroting van het station en de spoorweg erfdienstbaarheden behield langs de grens van het spoor met de tuin.⁸

Zowel in de Notulen als in het Grootboek van de KMDA werd er duidelijk meer aandacht besteed aan de constructie van gebouwen voor de dierentuin dan aan de aanleg van de tuin. Vanaf het eerste moment werd besloten dat op het eerste stuk grond dat de KMDA had aangekocht een museum, een woning voor de directeur en een café moesten worden gebouwd.

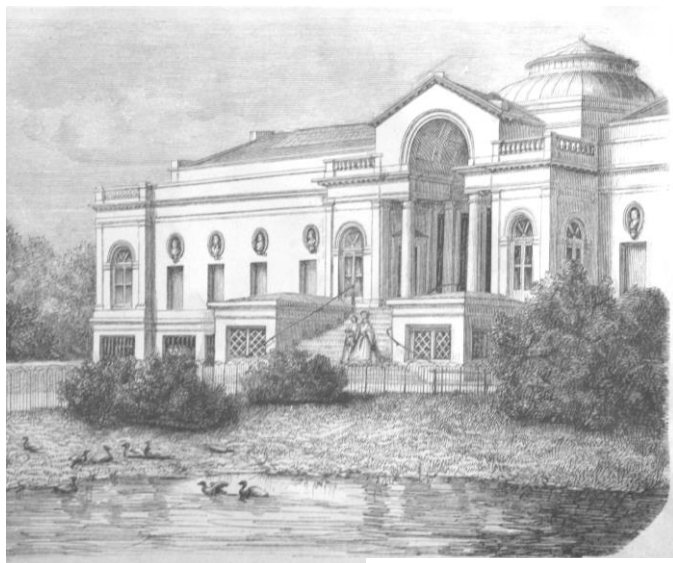
Volgens een mutatieschets in het kadasterarchief uit 1845 werd er op het eerste aangekochte stuk grond (perceel 1163d) in 1843-1844 het museum gebouwd met links en rechts ervan een vierkant paviljoentje, respectievelijk het apenpaleis en een koffiehuis dat de KMDA zelf een 'café provisoir' noemde. De ingenieur Auguste De Marbaix en daarna samen met de architect Auguste Lambeau waren de ontwerpers van de allereerste gebouwen. Na het overlijden van De Marbaix en het vertrek van Lambeau uit Antwerpen, werd Charles Servais aangesteld als architect.⁹

De toegang naar de dierentuin staat op de mutatieschets niet aangeduid, maar de ingang was aan de Carnotstraat. Twee vierkante gebouwtjes flankeerde deze ingang. Via een smalle weg, waarvan de zijanten begroeid waren met planten, kon de bezoeker de dierentuin bereiken.

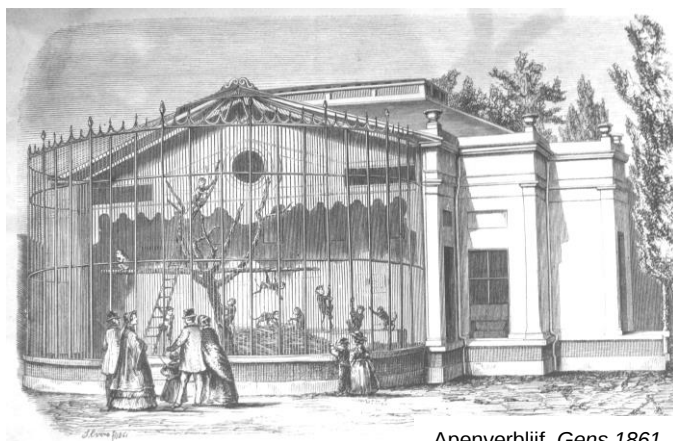
⁷ Kadaster Antwerpen, Kadastrale legger 1824

⁸ BAETENS 1993.

⁹ Kadaster Antwerpen, Kadastrale mutatieschets 1845.; KMDA-archief, SAA, 1#56

Museumgebouw, Gens 1861

Apenverblijf, Gens 1861

De Raad van Bestuur van de KMDA was van het begin af aan eens dat een dierentuin niet zonder een café-restaurant kan, want het biedt een aangename verpozing voor vermoeide benen, is een oase voor vlotte conversaties en bovenal een ideale observatiepost waar abonnees hun ervaringen kunnen uitwisselen. Het koffiehuis, strategisch goed gelegen, geflankeerd aan zijn linkerzijde door het museumgebouw met een ruim zicht op de tuin werd in de vorm van een Javaans plantershut geconstrueerd. Architect A. Lambeau bouwde een *'maisonette qui rapelle les cases des planteurs a java'*.

Het belangrijkste gebouw van de dierentuin was het museum ontworpen door architect A. Lambeau en de ingenieur A. De Marbaix opgericht in een neoclassicistische stijl. Het behuiste naast levende dieren ook de uitgebreide verzameling opgezette dieren en curiosa van de eerste directeur Jacques Kets.

Het gebouw bestond uit twee bouwlagen. In de eerste bouwlaag werden de roofdieren in kooien tentoongesteld. In de tweede bouwlaag was het eigenlijke museum waar Kets zijn verzameling tentoon stelde. Dit gebouw met twee vleugels was toegankelijke via een hoge trap. De voorgevel werd versierd met borstbeelden van natuurkundigen als Plinius, Buffon, Linneus, Cuvier, Geoffroy, Sint Hilaire. Het gebouw werd in 1893 gesloopt ter vervanging door het huidige.¹⁰

Rechts van het museum stond het apenverblijf, ook door de A. Lambeau en A. De Marbaix ontworpen. Dit gebouw ging echter in 1881 in vlammen op. Het museum en het apengebouw zijn in een zelfde classicistische stijl opgetrokken. Het is duidelijk merkbaar dat deze twee gebouwen door dezelfde bouwmeesters werden ontworpen. Ze hadden beiden een witte gevelbepleistering, versierd met hoekpilasters en een dezelfde kroonlijst. De gevel werd, zoals bij de apenverblijven in de andere dierentuinen, grotendeels ingenomen door een halfcirkelvormig getralied buiterras met tralies. De verblijven van de aapsoorten, die bestand waren tegen ons klimaat, stonden rechtstreeks in verbinding met dit terras.

Het gebruik van kooien ter beveiliging van mens en dier zal gedurende de 19^e eeuw voor elk dierenverblijf standaard gebruikt worden. De kooien voor de roofdieren en de apen werden reeds in de 18^e eeuw ontworpen met een dubbel systeem. Naar het voorbeeld van het apengebouw in de

¹⁰ GENS, E., *Promenade au jardin Zoologique d'Anvers*, 1861.

Zwitserse Chalet, Gens 1861

Cabane voor herten, Gens 1861

Jardin des Plantes te Parijs konden de bezoekers in Antwerpen in de winter de dieren langs de binnenzijde van het gebouw bekijken en in de zomer konden ze langs de open kooien wandelen, die voldoende hoog waren opgetrokken om de mensen toe te laten de dieren optimaal te observeren. De dieren die warmte nodig hadden, kregen hun kooien naar het zuiden georiënteerd en men vermeed dat er teveel schaduw op viel. Het traliewerk van deze verblijven stond gewoonlijk bol en wekte daardoor de indruk van een grotere ruimte, terwijl het de bezoekers een beschermd gevoel bezorgde.¹¹

Al snel werd er ook de directeurswoning van Jacques Kets in de vorm van een Zwitserse chalet gebouwd. Deze houten chalet had drie bouwlagen onder een zadeldak. De eerste en tweede bouwlaag werden met een terras afgesloten.

In 1844 ging J. Kets met de architect A. Lambeau naar Amsterdam om de verschillende modellen van dierenkoten 'cabanes' en andere ornamenten voor de tuin te bestuderen. Er werden dan ook de eerste jaren na het oprichten van de Zoo verschillende dierenkoten 'cabanes' geplaatst om dieren in onder te brengen. De grote en imposante stenen dierenverblijven werden pas vanaf de jaren 1860 geconstrueerd.¹²

¹¹ BAETENS 1993.

¹² KMDA-archief, SAA,1#56

De aanleg van een Engelse tuin

Terwijl de KMDA de eerste gebouwen op het terrein inplantte, werd ook de tuin aangelegd. De architect E. van Cuyck werd aangesproken om een ontwerp te maken voor een Engelse tuin, waarvan het grondplan mee kon evolueren met de aankoop van nieuwe terreinen.¹³ Van Cuyck hield in zijn plan deels rekening met de bestaande bomen. Er werden veel bomen geveld, maar ook verschillende bewaard. De KMDA koos bewust om een Engelse tuin aan te leggen met grote golvende grasperken, een gevarieerd patroon van slingerende wandelwegen en waterpartijen, een boeiende afwisseling van gegroepeerde beplanting en tuinornamenten met exotische inslag.

Van Cuyck en de KMDA hebben er dan ook voor proberen te zorgen dat het concept en de kenmerken van een Engelse tuin allemaal duidelijk aanbod kwamen.

Een Engelse tuin heeft verschillende inspiratiebronnen waarvan de Chinese tuin ongetwijfeld een van de belangrijkste voorbeelden is. De voorliefde voor waterpartijen en slingerende paadjes wordt hiervan mee overgenomen. Daarbij komt ook nog eens – onder de invloed van de romantiek –het teruggrijpen naar ruïnes, tempels en andere oude materialen. De tuin zou verschijnen als een opeenvolging van natuurlijke taferelen die zich één voor één onthullen langs slingerpaden, die de bezoeker doen dromen en voor onverwachte ontdekkingen doen zorgen. Het onregelmatige van deze opzet is in de eerste plaats bedoeld om de ruimte een zo natuurlijk mogelijk uitstraling te geven, terwijl er van de andere kant bewust ‘vergeten’ wordt om rekening te houden met de geometrie. De creatie van dissymmetrie laat toe om verrassingseffecten te integreren in het landschap: bijvoorbeeld met een spel van licht en schaduw of onverwachte perspectieven. Geuren en geluiden maakten ook deel uit van deze theatrale bewerking van de natuur. Daar bovenop komen nog eens de kronkelende lijnen, de natuurlijke niveauverschillen van het terrein die een belangrijke rol spelen in het geheel. De tuin werd dus bij voorkeur glooiend gemaakt om het landschap zo goed mogelijk te kopiëren en, waar nodig, kunnen hier en daar wat heuveltoppen aangevoerd worden. Al die ‘voorzieningen’ in de tuin roepen bij de wandelaar nostalgische en exotische gevoelens op, met een terugblik op de architectuur uit het verleden en de herinnering aan contreien van weleer. Ze kunnen erg uiteenlopend zijn: de meest frequente zijn kunstmatige ruïnes, een kiosk, een grot, een Griekse of Romeinse tempel of een Aziatische pagode. Ook water moest steeds aanwezig zijn, soms in de vorm van een rustige vlakke watervlek of een slingerende beek en soms als een waterval of een stromende

¹³ GENS 1861.

watermassa. Ze maken hoe dan ook emoties los, sterke gevoelens, uitgelokt door het gekabbel, het gefluister en het geruis van een waterval. Het omgekeerde kan ook, en aan de oever van een stille vijver straalt het water dan een intense rust uit. In de 18de eeuw ontwikkelde zich een voorliefde voor bijzondere of exotische soorten en stonden de tuinen vol met de meest uiteenlopende bloemen en planten, die voornamelijk uit de Midden-Oosten en Amerika afkomstig zijn.¹⁴

De inrichting van de Londense dierentuin in Regent's Park volgde dit model en werd het voorbeeld voor vele andere dierentuinen. De 'Jardin des Plantes' was aangelegd in Engelse landschapsstijl en het ontwerpplan van P. J. Lenné voor de Berlijnse Zoo kenmerkt zich ook door speelse kronkelingen die de bezoekers leiden langs steeds wisselende landschapsbeelden waar vijvers nooit ontbreken en de grote gebouwen bij voorkeur aan de rand stonden opgesteld.¹⁵

Het ontwerp dat van E. Van Cuyck uitwerkte voldeed ook aan bovenstaande criteria en werd uitgevoerd door de personeelsleden van de KMDA. Er werd spijtig genoeg tijdens dit onderzoek geen plan van de eerste aanleg van de tuin teruggevonden.

De KMDA besloot om zo snel mogelijk met de beplanting te starten zodat men de eerst volgende lente reeds van de tuin zou kunnen genieten. De KMDA startte met de aankoop van zaad voor gras, 12 sars een Japanse spirea, verschillende iepen, platanen en acacia's, kastanjelaars.... Opmerkelijk is dat er uitermate veel rozelaars werden aangekocht. De bomen, planten en bloemen werden in Vilvoorde, Wilrijk, Borgerhout, Burcht... gekocht. De wandelwegen werden van het begin af aan met kiezeltjes bedekt, maar veranderden bij regen al snel in modderpoelen, een toestand die niet lang geduld werd, want reeds in 1849 liet de KMDA 32 ton van een ander soort kiezel aanvoeren afkomstig uit de scheepsruimten die dit als balast gebruiken. Dertig jaar later was men aan een nieuwe beurt toe, maar toen deed men beroep op porfier uit de steengroeven van Quenast.

Van het begin aan werden er ook grote stenen aangekocht om in de tuin te plaatsen. De eerste jaren was de heer J. Wambecq verantwoordelijk voor het plaatsen van deze stenen in de tuin. Tussen 1843 en 1847 was de heer J.J. Hoefkens verantwoordelijk voor de aanleg en de aanplanting van de bomen en de struiken.¹⁶ Daarna nam de heer G.J. Van den Nest deze taak over. Beiden onderhielden de tuin, legde de nieuwe stukken tuin aan naar het ontwerp van Van Cuyck en kochten

¹⁴ www.naiade.be

¹⁵ BAETENS 1993.

¹⁶ KMDA-archief, SAA,1#56.

de planten, versieringen voor de decoratie van de tuin en kiezels voor de wandelwegen aan. Soms stond Van den Nest ook in voor de aankoop van de dieren. De directeur J. Kets was van het begin af aan erg betrokken bij de aanleg van de tuin. Zo vervoerde hijzelf verschillende bloemen, kocht ook planten en plantte ook zelf bloemen in de tuin. Kets had duidelijk een voorkeur aan fuchsia's, dahlia's, sneeuwwitjes en hortensia's. Ook zijn neef J. Vekemans richtte zelf een gedeelte van de tuin in. Beiden onderhielden in de eerste jaren geregeld de tuin. Zij werden hier wel extra voor betaald.¹⁷

In een vier tot vijftal aankopen was het terrein van de diertuin zo goed als gemaakt. Het terrein van de Zoo is op dat moment ook erg vergroot waardoor men de aanleg en onderhoud ervan overliet aan 'professionelen'. En vanaf 1852 deed de KMDA beroep op de firma van de tuinman Spoormans voor het onderhoud van de tuin.¹⁸

De tuin stond oorspronkelijk op zichzelf en had geen relatie met de gebouwen of integratie met de dieren. Hoewel Et. De Lacépède reeds in 1801 een pleidooi had gehouden voor een biologisch verantwoorde inrichting van een diertuin. Hij zette zich af tegen de ménageries waar de dieren in nauwe kooien en hokken werden opgesloten. In zijn boek '*La ménagerie du musée national d'histoire naturelle*' verdedigt hij het principe dat dieren moeten ondergebracht worden in een omgeving die zoveel mogelijk beantwoordt aan hun natuurlijk milieu. Pas vanaf 1909 wordt hier in Antwerpen, mede onder invloed van Carl Hagenbeck's theorie, de tuin en de dierenperken aan aangepast.

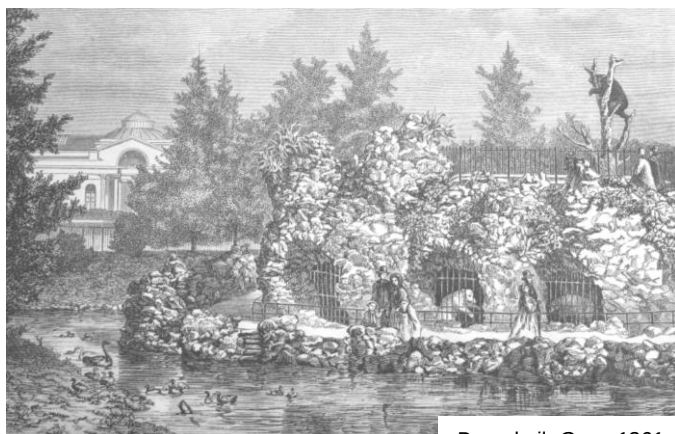
¹⁷ KMDA-archief, SAA, 1#56-1#58.

Tijdens de eerste jaren van het bestaan van de diertuin werd de aankoop van bomen, planten en bloemen zorgvuldig neergeschreven in het Grootboek met hun Latijnse naam. Vanaf 1880 worden de cijfers belangrijker en vermeldde de KMDA de aankoopproducten niet meer.

¹⁸ GENS 1861; KMDA-archief, SAA, 1#56 en 1#57.

Verdere uitbouw van het terrein

Volgens de kadastrale mutatieschets van 1848 werd de oppervlakte van de tuin voor de eerste maal vergroot met een langwerpige stuk grond met een smalle steeg naar de Ploegstraat. Op dit perceel (1154a) stonden twee gebouwen, die werden afgebroken en vervangen door één rechthoekig pand van 17 op 7,5 meter. De aanleg van de Engelse tuin werd verder gezet. Op de volgende pagina werd op het grondplan van 1861 een poging gedaan om de volgorde van de aankoop van de gronden aan de hand van de kadastrale mutatieschetsen te tonen. Op deze manier kan er een beeld gegeven welke perken en wandelwegen er eerst gecreëerd werden en hoe men het concept van de Engelse tuin telkens heeft uitgebreid

Berenkuil, Gens 1861

Op deze uitbreiding werd op de plaats waar er eerst een hovenierswoning stond een paviljoen geconstrueerd voor een boerderij en een verblijf voor enkele leeuwen en herten. Het Grootboek van de KMDA vermeldt dat er in 1850 een opmerkelijk aantal dieren werd aangekocht. Dit ging natuurlijk gepaard met het bouwen van dierenverblijven. De eerste jaren zijn deze dierenverblijven nog erg bescheiden qua omvang en architectuur. Er kwam ook een verblijf voor mandarijneenden, yaks en antilopen. Voor de lamas en de varkens werden enkele kleine houten koten gebouwd.

In 1849 werd de berenkuil aangelegd. De tuinman van dienst, Van den Nest, was verantwoordelijk voor de constructie van de berenkuil en de creatie van de rotsen van het bassin van de beren naar het ontwerp van de aannemer Sterling.¹⁹

De berenkuil zag er als volgt uit: *Over de vijver heen zagen wij zoeven vijf spelonken in een rots, die letterlijk onder het groen van de klimop zijn weggestopt. Boven rots en spelonken steekt een boomstam uit. De boomstam staat te midden van den put en op de arduinen boorden van denzelfden verheft zich een ijzeren hek, opdat alzo geen onvoorzichtige door het verliezen van het evenwicht in den put zou vallen. Wij bemerken drie deuren onder inden put: zij leiden tot de hokken van de beren die er zich in ophouden. Hunne hokken zijn langs voren in de rots met een tralie van dikke, ijzeren staven gesloten en met grote hangsloten vastgemaakt. Het zijn de spelonken die wij van voor den vijver onder de klimop en in de liever rots bemerkten.*²⁰

¹⁹ KMDA-archief, SAA, 1#56-1#57

²⁰ GOBBERS, H., *Bezoeken aan den dierentuin van Antwerpen, Mechelen* 1885.

In **1851** werd de oppervlakte van de Zoo een tweede maal vergroot met de aankoop van twee percelen (1145a en 1145b) aan de kant van de spoorweg.

De aankoop van deze twee percelen naast het station zou het verdere bestaan van de diertuin in hoge mate beïnvloeden. Een uitbreiding werd immers ingesnoerd door de spoorweg en het bestaande stratenpatroon Ploegstraat en Borgerhoutsesteenweg, kort daarop gevolgd door de Pelikaanstraat. De gronden ten westen van de huidige Ommeganckstraat hoorden toe aan J. Bovie de burgermeester van Westmalle, die verkoos om te verkavelen tot percelen bouwgrond. Hierdoor lag de aankoopprijs hoog en kon de KMDA van een aanbod in 1849 en opnieuw in 1863 geen gebruik maken.

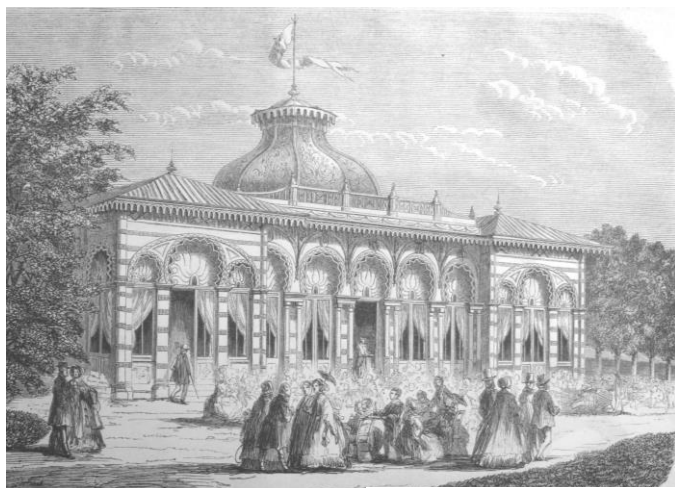
Het gebouw op perceel 1145a bleef in eerste instantie bestaan. Het werd verbouwd tot een verblijf voor de zeboes. Waarschijnlijk werd in dit jaar ook de grote vijver aangelegd. Deze vijver was opgebouwd als twee vijvers die met een slingerbeweging met elkaar verbonden waren langsheen het zeboeverblijf en op het smalste stuk overbruggd waren.²¹ De aanleg van de vijvers beantwoorde eveneens aan het Engelse model. De eerste waterpartij bevond zich in de noordelijke hoek waar zich nu de Vlaamse tuin voor de melkerij uitstrekt. Het is mogelijk dat beide vijvers op hetzelfde moment werden aangelegd.

De bevoorrading van water voor de vijvers, de bekkens en de drinkvoorziening voor de dieren werd opgelost door het graven van artesische putten nadat gebleken was dat het grondwater de vijvers onvoldoende zuiver hield. In 1852 zorgde de ingenieur Wood van de spoorwegen voor een aansluiting vanuit het station. Toen drie jaar later bleek dat het spoorwegpersoneel een scheikundig product onder het water mengde om verkalking tegen te gaan, kon de Zoo er niet langer gebruik van maken en stapte men terug over op het systeem van putwater. De KMDA sloot daarenboven aan op het stedelijke net dat verbonden was met de Herentalse vaart. Er waren wel pompinstallaties nodig. Het waterprobleem kwam nog eens aan de orde toen het aquarium werd gebouwd en men voor de bevoorrading in zoet water besloot putten de boren van 12-18m diep. Nog voor het uitbreken van WOI was de KMDA op voorstel van de Antwerp Waterworks terug aangesloten op het net van de Ploegstraat en de Provinciestraat.²²

²¹ Kadasterarchief, Kadastrale mutatieschets 1851.

²² BAETENS 1993.

Verder werd op het nieuwe terrein ook een paviljoen voor fazanten en pauwen gebouwd. Tegenover dit kwam een verblijf voor herten en een kleine stal voor paarden. Aan de zijde van het station kwam er een klein paviljoen voor flamingo's, een voor steltlopers en een voor roofdieren. Langs de zijde van de Ploegstraat werd het walvisskelet geplaatst onder een zinken afdak.²³

Moors koffiehuis, Gens 1861

Terug naar het allereerste aangekocht perceel. Het 'café provisoir' werd in 1851 vervangen door het Moors koffiehuis naar het ontwerp van Charles Servais.

Na het overlijden van A. De Marbaix en het vertrek van A. Lambeau, die in 1850 zijn ontslag gaf om naar het buitenland te gaan, zou de architect Charles Servais vanaf 1853 officieel in dienst van de KMDA treden. Voor de constructie van de gebouwen werd meestal beroep gedaan op dezelfde vaklieden. Ook de architect Charles Servais bleef verder werken met de werkmannen waar A. Lambeau de allereerste jaren op beroep deed. J. Vriendts heeft in de begin jaren telkens het traliewerk van de dierenkooien vervaardigd.²⁴

Charles Servais zal in de dierentuin een exotisme gebruiken dat vooral in navolging van het Angelsaksische voorbeeld tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw ook in de Europese zoo's veel succes zou kennen. De dierentuin was een uitgelezen plaats om dit soort fantasieën op los te laten. Indische, Perzische, Egyptische, Moorse stijlen dienden zich aan. De sprookjesachtige sfeer van verre landen riep paradijselijke toestanden op en herinnerde aan de herkomst van de dieren, waarvoor deze 'tempels' bestemd waren.²⁵

In dit nieuw Moors geïnspireerd koffiehuis was blijkbaar de exotische sfeer van de koffie nooit ver af. Het gebouw met 20m en 10m had een veelkleurige gevel met uitgewerkte boogjes en zuiltjes en kreeg een blauwe koepel die versierd was met vergulde arabesken. De middelste ruimte was voorzien als gelagzaal. Langs beide kanten sloot er een klein salon op aan, terwijl een keuken en een kelder voldeden als werkruimte. De architect had zich echter misrekend op de toenemende drukte, zodat 5 jaar later het geheel al moest vergroot worden. Dit kwam trouwens goed uit, vermits in 1856 in het koffiehuis de Koninklijke familie diende ontvangen te worden. Voorzitter P.J. de Caters vond

²³ GENS 1861.

²⁴ KMDA-archief, SAA, 1#56.

²⁵ BAETENS 1993.

het voor die gelegenheid wel nodig het interieur te stofferen met een tapijt, enkele fauteuils en een buste van de koning, alles afkomstig uit zijn grand salon.²⁶

Naast het Moors koffiehuis ontwierp Servais ook een orangerie in dezelfde stijl. Deze orangerie was naar de tuin toe helemaal opengewerkt, zodat er stoelen en tafels konden geplaatst worden. Hier werden ook sinaasappelbomen ondergebracht. Het koffiehuis en orangerie werden omstreeks 1900 afgebroken om plaats te maken voor twee nieuwe paviljoenen aan de hoofdingang.

In **1854** werd er weer een perceel (1157) bij het terrein van de dierentuin toegevoegd. Dit nieuwe perceel liep van de Ploegstraat tot het allereerste perceel en had een rechthoekig gebouw, een hoeve, bomen en hagen dat langs een servitude weg stond. Het gebouw werd afgebroken, maar de vorige eigenaars hadden nog wel recht op de komende oogst van de groenten die op het terrein gekweekt werden.

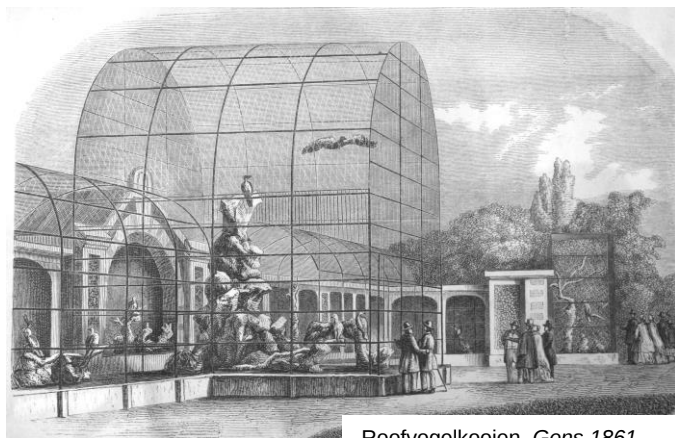
Ook dit perceel moest helemaal omgeploegd en omgebouwd worden om het concept van de Engelse tuin verder te zetten. Op de Raad van Beheer werd Van Cuyck door Servais en de directie uitgenodigd om een plan voor de fundatie en aanleg in de tuin van de nieuwe en de geplande gebouwen te maken. In 1855 legde Van Cuyck de Raad van Bestuur een plan voor. Het verslag hiervan: *‘Monsieur Van Cuyck est introduit en séance, il présente le plan du nouveau jardin, ce plan est approuvé provisoirement, et on décide que le conseil se réunira un de ces jours, pour l’examiner sur les lieux, quand les piquets y seront placés, on prendra ensuite des mesures pour que les travaux des terrassement puissent commencer immédiatement. Monsieur Van Cuyck propose de faire enlever une partie de l’île du nouveau bassin, la terre transportée au nouveau jardin’.*²⁷

Op de volgende vergadering werd het onderwerp verder besproken: *‘Le conseil s’est réuni en local de la société’ pour prendre une décision concernant l’arrangement du nouveau terrain. Mr. Van Cuyck exposée et explique son plan que le conseil approuvé sur sa proposition en décide pour ne pas avouer de déplacer des remblais après l’achèvement des terrassements, de préparer la place on doit se trouver la grande loge des girafes, éléphants etc. afin de pouvoir y établir les fondements de cette loge. Le Conseil approuve la proposition de Mr. Van Cuyck d’enlever une partie de l’île du grand bassin à partir de la place en se trouve le poirier, et a en faire transporter le remblai à la hauteur de la*

²⁶ BAETENS 1993.

²⁷ KMDA-archief, SAA, 1#2.

*cabane des daims, comme ce travail peut se faire en entreprise on engage un chef ouvrier terrassier à présenter dimanche prochaine, une soumission pour cet ouvrage.*²⁸

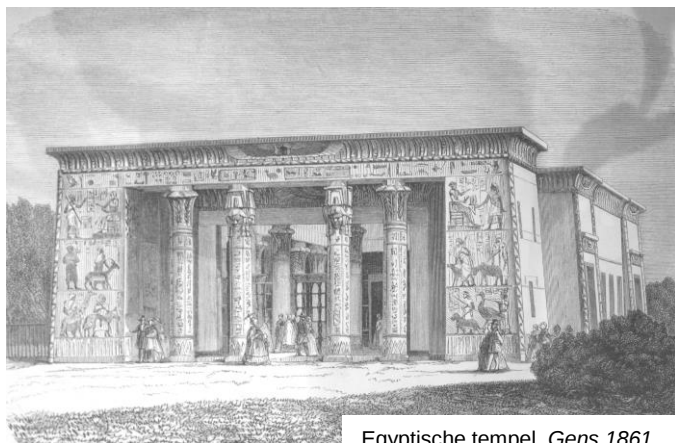

Roofvogelkooien, Gens 1861

Op het nieuwe perceel werden twee grote grasperken gecreëerd en twee monumentale gebouwen, namelijk de Egyptische tempel en de roofvogelkooien. Beide gebouwen zijn gedurende 160 jaar goed bewaard gebleven en zijn vandaag nog steeds in de tuin aanwezig.²⁹

De roofvogelkooien werden in 1855-1856 geconstrueerd naar het ontwerp van Charles Servais. Aanvankelijk waren ze bestemd voor inlandse vogels. Links en rechts werden identieke zijvleugels met vier traveen en met een in de lengte gerichte boogconstructie opgericht. Het fijne traliewerk werd bekomen door de toepassingen van het Bessemerprocede uit 1856 dat de fabricatie van staal toeliet. Op deze afrasteringen bracht men dikwijls dier- en plantenmotieven aan. Vooral bij de bouw van volièrres leidde de aanwendungen van ijzeren traliewerk tot spectaculaire resultaten.³⁰

Het uiteinde van de linkervleugel werd ingekort in 1957.

Egyptische tempel, Gens 1861

De Egyptische tempel, ontworpen door Charles Servais in 1856, is vandaag in de dierentuin nog steeds het gebouw dat het meest tot de verbeelding spreekt. Toen was de grootte van het gebouw en de omvang van het buitenperk van de dieren opmerkelijk in vergelijking met de kleine dierenverblijven in de rest van de tuin. Natuurlijk werden hier ook de grotere dieren ondergebracht zoals olifanten en giraffen, toch staan de andere gebouwen in schril contrast. De Egyptische tempel werd de start voor het bouwen van impressionate stenen gebouwen in een exotische stijl. Het idee van de exotische paviljoentjes binnenin een Engelse tuin werd hier dan erg letterlijk genomen. Naast het tentoonstellen van exotische planten in de tuin werden ook de dierenverblijven meer en meer versierd met planten en bloemen. Binnenin de getraliede kooien komen rotspartijen en palmbomen, die het uitzicht van de kleine kooien en het verblijf van de dieren aangenamer moeten maken. Naar mate de dierentuin zich verder zal ontwikkelen, zullen de gebouwen ook groter worden, minder talrijk en meer geconcentreerd langs de zijkanten van het terrein.³¹

²⁸ KMDA-archief, SAA, 1#2

²⁹ GENS 1861.

³⁰ BAETENS 1993.

³¹ GENS 1861.

Plan du Jardin, 1861

Eugene Gens schreef in 1861 '*Promenade au Jardin Zoologique d'Anvers*'.³² Het interessante aan deze publicatie is de bijgevoegde plattegrond van de dierentuin. Het is de oudste iconografische bron die een overzicht van de dierentuin weergeeft. Deze kaart met legende gaf de bezoeker ook een mogelijke wandelroute langs de perken en dierenverblijven. De gebouwen en de indeling van de perken staan duidelijk uitgetekend. De tekst van het boekje werd verlucht met enkele tekeningen van de belangrijkste gebouwen in de tuin en werden gemaakt in 1861 door ofwel J. Schaumborg of J. Evers. In de voorgaande tekst werden deze tekeningen gebruikt ter illustratie van de beschrijvende tekst over de gebouwen.

Gens beschrijft op een vrij algemene manier de belangrijkste dierenverblijven. Hij hechte meer belang aan de beschrijving van de dieren dan van de gebouwen of de tuin. Echter heeft hij wel een klein onderdeel geschreven over 'Les Plantations'. Volgens Gens onderscheidde de tuin zich door de variëteit aan schoonheid van de beplanting. Het botanische aspect van de tuin was toen louter een 'accessoire' en daarom wou hij er in zijn tekst eigenlijk niet dieper op in gaan. Hij wou vooral meegeven dat de directeurs van de dierentuin, en voornamelijk J. Kets, een nieuwe gebruikswijze voor de tuin hebben toegepast. In plaats van alle beplanting, zowel bomen, heesters en bloemen, zo dicht mogelijk bij elkaar te planten en verschillende planten te snoeien in de meest onnatuurlijke vormen, werden de planten in de dierentuin op zo'n danige wijze geplant dat hun natuurlijke schoonheid volledig tot uiting kwam. De beplanting was uitermate goed: elke boom, elke struik, elke plant, stond elk op hun meest gunstige plaats, waar elk van hen op natuurlijke wijze tot hun recht kwam.

Naast datgene wat Gens over de tuin heeft neergeschreven, kunnen er nog andere conclusies uit de plattegrond worden afgeleid die een beeld geven van de dierentuin rond 1861.

-Wat op de plattegrond als eerste opvalt is dat de grote tuin opmerkelijk weinig gebouwen en of dierenverblijven heeft, zeker in vergelijking met vandaag.

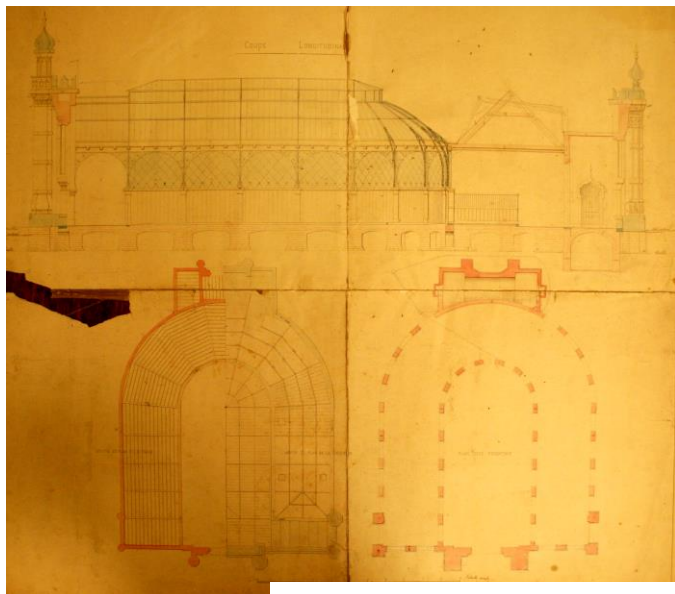
-De dierenverblijven die er dan waren, waren erg klein en beperkte zich louter tot een overdekte stal/kot/cabane. Op dat moment zijn de Egyptische tempel (nr.12) en de roofvogelkooien (nr.11), naast het museum, de meest imposante en grootste gebouwen.

³² GENS 1861.

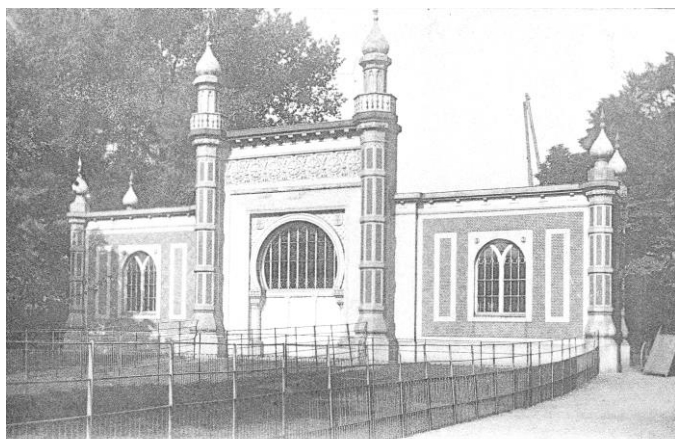
- De dieren die in getraliede kooien werden ondergebracht hadden een beperkte bewegingsruimte. Daar tegenover hadden dieren als paarden, herten, yaks, zeboes, schapen... een eigen buitenperk ter beschikking, dat een groot deel van het grasperk in beslag nam. De grasperken werden dan ook meestal met een afsluiting van de wandelweg gescheiden. De perken met de waterpartijen werden helemaal met traliwerk omringd. Waarschijnlijk niet alleen ter bescherming van dier en mens, om de bezoeker op de wandelwegen te houden, maar ook om de beplanting te vrijwaren van vandalisme.
- De bezoeker kon de dierentuin alleen betreden langs de inkom aan de Carnotstraat, maar er was wel een mogelijkheid om de dierentuin te verlaten langs de Ploegstraat, links achter de Egyptische tempel.
- De dienstgebouwen waren in de hoek van de Carnotstraat met de Ommeganckstraat en in de hoek van de Ploegstraat met de spoorweg gelegen. Grotendeels buiten het zicht van de bezoeker.
- De boerderij van de dierentuin was gelegen in de zuidwestelijke hoek.

Bij het bestuderen van de plattegrond, dat het patroon van een Engelse tuin met slingerpaden heeft, werd opgemerkt dat de verschillende perken als puzzelstukken in elkaar passen, waardoor de wegen overal een gelijke breedte lijken te hebben. Hierdoor wordt er een eenheid in de aanleg van de tuin gecreëerd. Aan de hand van de tekeningen in de uitgaven van Gens kan ook worden afgeleid dat de grote vijvers deels of geheel afgeboord waren met stenen of rotsen. De vijver aan het apenverblijf had daarentegen een afboording met gras.

Indien de aanduiding van de vegetatie op de plattegrond min of meer de werkelijkheid aangeeft, valt op dat de grasperken vrij open waren. Her en der staan enkele bomen en de beplanting van merendeel bomen, planten en bloemen waren gecentraliseerd in de hoeken van de perken en rond de dierenverblijven. Aan de inkleuring van de perken, de beschrijving van Gens en de kenmerken van een Engelse tuin kan aangenomen worden dat de grasperken golvend werden aangelegd.

Exotisme voor de nieuwe dierenverblijven

Ontwerp Servais, KMDA- plannenarchief

Ca. 1900, postprentkaart, Privé-collectie Huub Behets

Op de mutatieschets van 1865 wordt perceel 1152I aan de Ploegstraat toegevoegd en worden ook het antilopengebouw en het Egyptische paviljoen op het terrein aangeduid. Voor het museum en het koffiehuis werd reeds voor 1861 een kiosk toegevoegd, maar pas nu op de mutatieschets mee aangeduid.

Voor de constructie van het antilopengebouw of het Indisch paleis werden twee grasperken heraangelegd: namelijk het grasperk waar de Zwitserse Chalet en het voormalige antilopengebouw zich bevonden.

Het Indisch Paleis werd door Charles Servais ontworpen. De gevel aan het buitenperk bestond uit drie traveeën waarvan de middenrisaliet geflankeerd werd met minaretrentjes. De gevel was bekleed met tegels. De kleinere gevel langs de wandelweg was de bezoekersingang van het paviljoen. Waarschijnlijk was de gevel gepleisterd in een roze-rode kleur en bekleed met faience met een witte basis kleur en rood en blauwe decoratieve tekening. Het gebouw had puntige zinken torens en het dak van de binnenkooien, was ook bekleed met zink. Het middelste gedeelte van het gebouw was volledig ingenomen door houten binnenkooien afgesloten met ijzeren staven in de vorm van een halve ronde. In het midden komen de kooien uit op een rond plein, zodat men langs achteren de deur van de kooien slechts moest openen om al de antilopen op hun buitenperk te laten rondspringen. Het interieur was voor de bezoeker toegankelijk via een kleinere gevel. De bezoeker kon via een rondgang langs de kooien lopen. De kooien zelf waren niet afgesloten door traliewerk, maar door een houten balustrade. Het licht kwam in het paviljoen langs een glazenband in de gevel en een glazendak in het middelste gedeelte van het gebouw.³³

In 1868 worden op het nieuw verworven stuk terrein aan de Ploegstraat een runderengebouw opgericht en werd het reeds bestaande kippenkot (nu de plaats van het varkenskot) uitgebreid voor fazanten. Op de kadastrale mutatieschets van 1868 staat voor de eerste keer de ingang met de twee vierkante paviljoentjes van de dierentuin langs de Carnotstraat getekend.³⁴

³³ KMDA-archief, Zoo, Plannenarchief; GOBBERS 1885.

³⁴ Kadaster

Het kippenkot en fazantenverblijf werd door Hendrik Gobbers in 1885 als volgt beschreven: *'Verder is er een lange rij van kiekenhokken of 18 lieve kasteeltjes welke door verschillende verscheidenheden van hennen bewoond worden. Een sierlijk hoveke onder een gebogen traliwerk, strekt zich voor elk dier kasteeltjes uit. De hovekens zijn op den hoek versierd met palmbomen en een ijzeren balustrade houdt ons op een meter afstand. Tussen de hovekens en de balustrade groenen rozenstruiken. Op de zoldering van de kasteeltjes op den hoek verschillende soorten van duiven ophouden. Achter de kiekenhokken strekken zich op een lange rij weer dergelijke hokken uit: 5 langs den een en 5 langs den anderen kant en te midden een groep rotskens welke door menigvuldige mosbedekens van elkaar gescheiden zijn en een berg vormen. Aan beide kanten van de berg groeien dikke stronken wier takken aan elkander groeien en omhoog boven heuvel en rotsen een natuurlijk gewelfsel van bladeren daarstellen dat op zijne beurt door het gevlochten ijzeren gewelf der hoogte en wijd uitgestrekte kooi in de schaduw wordt gesteld.'*³⁵

Over het allereerste runderengebouw zijn tijdens dit onderzoek geen gegevens teruggevonden. Alleen een korte beschrijving van Gobbers in 1885: *We stappen een groot gebouw binnen, langs de linkerkant kijken wij door wijde vensters de Ploegstraat in. Rechts zijn er een lange reeks kooien te tellen, die met ijzeren staven gesloten en met houten schutsels van elkander gescheiden zijn. Eerst zijn er drie kooien met antilopen. In een kleine houten kooi, afzonderlijk van de rechterkant. Houden zich twee hyena's. Wij hebben hier alles gezien. Buiten wandelen wij voorbij enige pleinen, die langs achter met de kooien der zoeven opgesomde dieren in gemeenschap staan. Thans bevinden wij ons voor een uitgestekt plein waarop witte en grijze kraanvogels rondlopen. Een grote zonken drinkbak in den vorm van een vijverke en een houten barak welke tot schuilplaats dient voor den nacht versieren het plein.'*³⁶

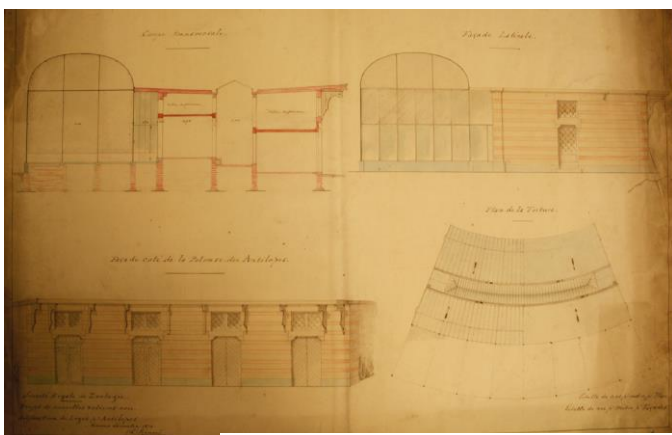
Aan de andere kant van de dierentuin (noordwestelijke hoek), achter het museumgebouw werden twee percelen toegevoegd waar enkele smalle kooien werden geplaatst ook voor kippen en fazanten. Gobbers verteld hierover het volgende: *'Links van het wachthuiszeken was er een weg tussen een prachtig bos van cederboomen en een rij van 14 fazanetenhokken in oosterse pracht (gelijk de fazanten). Elk hok is als het ware een kasteeltje en voor dat kasteeltje ligt een hofken, waarin een palmboom groeit in wiens lommer de gevleugelde chineeskens kunnen schuilen. Een ijzeren hek*

³⁵ GOBBERS 1885.

³⁶ GOBBERS 1885.

Struisvogelgebouw rond 1890, 'Souvenirs du Jardin' 1890

1872, ontwerp Servais, KMDA- plannenarchief

houdt het publiek op een meter afstand van de gevlochten tralie der hokken en tussen deze en de toeschouwer groeien aucuba's met dikke gespikkelde bladeren. Voorbij de fazantenhokken links in een hoek stond een groot afgezonderd hof, gesloten met kippen'.³⁷

Het landschappelijke aspect van de tuin werd voor deze vergroting niet aangepast. De nieuwe terreinen werden gebruikt voor het bouwen van meer dierenverblijven. Enkel het grasperk achter de grote vijver werd naar het runderengebouw vergroot.

In 1871 werd het perk voor het museumgebouw samengevoegd met het kleine perkje voor de struisvogels, omdat de KMDA de ronde hut van de struisvogels verving door een exotisch neo-Moors geïnspireerd gebouw. Servais maakte in 1871 een ontwerp voor een klein rechthoekig struisvogelverblijf bekleed met tegels of mozaïeken met het opschrift : Loge des Autriches, verblijf der struisvogels. In 1895 zal de architect Emile Thielens dit paviljoen laten afbreken om dan volgens zijn plan weer terug op te bouwen.

De lange zijden van het gebouw hadden drie deuren met hoefijzerboog ingevuld door een dubbel vleugel deur met bovenlicht. Het interieur werd verlicht met een glazen strook in het platte dak. Het gebouw was toegankelijk voor de bezoeker die de dieren kon bekijken in hun binnenkooien. Ten midden was een brede gang, langs de linkerkant en rechterkant telkens zeven kooien die met houten schutsels van elkaar gescheiden waren en langs voren met ijzeren staven en traliewrk van gevlochten ijzerdraad gesloten waren. In het diepste stond een porseleinen stoof.³⁸

In hetzelfde jaar werd ook het allereerste antilopengebouwtje (hut) vervangen door een verblijf voor vogels en antilopen. Thielens noemde het: *'Project de nouvelles volières avec adjonction de Loges pour Antilopes'*.

De bomen en planten langs de wandelweg moesten deels plaatsmaken voor de volières. Het grote open perk was bestemd voor de antilopen. Zij deelden het perk met de herten en de andere van het Indische paleis dat in 1865 werd opgericht als Indisch paleis. Servais ontwierp een waaivormig gebouw opgetrokken in baksteen. De dienstgang scheidde de volières van de antilopenverblijven. De gevels waren bekleed met natuurstenen- en bakstenen banden op een arduinen sokkel. Het platte open getraliede dak werd ondersteund door houten uitgewerkte consoles. De acht antilopenverblijven

³⁷ GOBBERS 1885.

³⁸ KMDA-archief, Zoo, Plannenarchief; GOBBERS 1885.

hadden vier houten deuren in visgraat motief. Boven de antilopenverblijven waren extra volières die langs de gevel het uitzicht gaven van supra porta's.

De grote getraliede volières langs het wandelpad waren bovenaan afgesloten met een rondboog.³⁹

In het Stadsarchief werd een uitgetypt verslag uit 1973 van het de Raad van Bestuur voor de *Heeren leden-aandeelhebbers* teruggevonden met de *vooruitgang van de Maatschappij*. De Raad meldde dat er een tekort aan inkomen was om belangrijke gebouwen op te richten, toch hebben ze de volgende plannen voor de dierentuin:

Het Bestuur heeft gedacht, dat in het belang onzer Maatschappij en des vooruitgangs die ze moet verwezenlijken om de mededinging van soortgelijke maatschappijen te onderstaan er nieuwe opbouwingen en belangrijke verfraaiingen moeten bewerkstelligd worden. In afwachting dat deze verbeteringen aan een grondig onderzoek onderworpen zijn, heeft het bestuur reeds enige ontwerpen doen opmaken, die gij hebt kunnen onderzoeken.

Onder dezelve komt op de eerste plaats:

1) De inrichting eens gebouws voor de vleeschetende dieren. In al de Zoologische Tuinen is de huisvesting der vleeschetende dieren de belangrijkste. Hier sedert 31 jaren dat het bestaan onzer Maatschappij dagteekent, bewonen dezelve donkere aan lucht gebreke lijdende hokken, waar men de dieren met moeite kan zien een dezelve weinig indruk maken.

2) De inrichting van een gebouw voor de groote herkauwende dieren, zoals de bison, buffels, wapitis-herten enz

3) De toeëigening der in het voorleden jaar verkregen gronden langsheen de Ploegstraat, zal eene aanaarding, eenen scheidingsmuur en eene ingangspoort noodzakelijke maken. Men zal daar oprigten een slagthuis, voedermagazijnen, een afdak voor bokken en materieel, eene woning voor den bewaarder, en verschillende inrigtingen, voor de gemakkelijheid van den dienst.

4) En bijzonder: volgens zekere ingewonnen inlichtingen verkregens bij het departement van Openbare Werken, kunnen wij rekenen op de inrichting van een openbare plaats, 40meter breed, tusschen de wijkplaats en de Carnotstraat; dit zal wezenlijk een merkelijke verbetering zijn, maar die ons niet meer breedte aan den ingang zal geven en ons niet zal ontslaan een of twee huizen in de Carnotstraat aan te kopen. (Op dat moment had de KMDA reeds een plan van de inkom gemaakt) Het ontwerp dat gij onder de oogen hebt, uitvoerende, noden wij aan den ingang eene breedte van

³⁹ KIMDA-archief, Zoo, KMDA-plannenarchief.

34 meters hebben die ons de noodige plaat zou aanschaffen om er gezamentlijk in te rigten twee bouwingen, voorbehouden tot eene bibliotheek, een bureel voor het secretariaat, eene verenigingszaal voor den raad, voor gesprekken en ander gebruik.

5) Het afdak voor stoelen tegen de Statie zou moeten verdwijnen en zou vervangen moten worden door eene vogelvlugt voor papegaaien; de plaats tot het kweeken van eenden voorbehouden, zou moeten gewijzigd worden.

6) De plaats gekozen voor het gebouw van vleeschetende dieren maakt de erplaatseing van de thans door de hoccas, pauwen, en kraanvogels bewoonde hokken noodzakelijk. Zij zouden elders moeten ingerigt worden. Zulks is ook het geval met den varkenstal, de omheining der mouffeldieren, de hut der yacks en het geraamte van de walvisch, die allen eenige verandering zullen moeten ondergaan ten gevolge der toeëigening van de nieuwe gronden.

7) Het zomerbuffet op het uiteinde van den hof en de eendenvlugt in het algemeen plan aangeduid. Wij hebben nog geen plan voor eene woning bestemd voor hippopotames, olifanten, rhinoceros; wij zullen daaraan denken, wanneer de stad eene uitdeeling van waters zal ingerigt hebben, echter is hare plats op het hofplan aangeduid.

Wij behouden voor later de oprigting eenere vogelvlugt, waarin onze merkwaardige verzameling van uitheemsche vogels beter zal uitgestald worden dan in de enge grondmuur, waarin wij thans verplicht zijn dezelve op te stapelen.

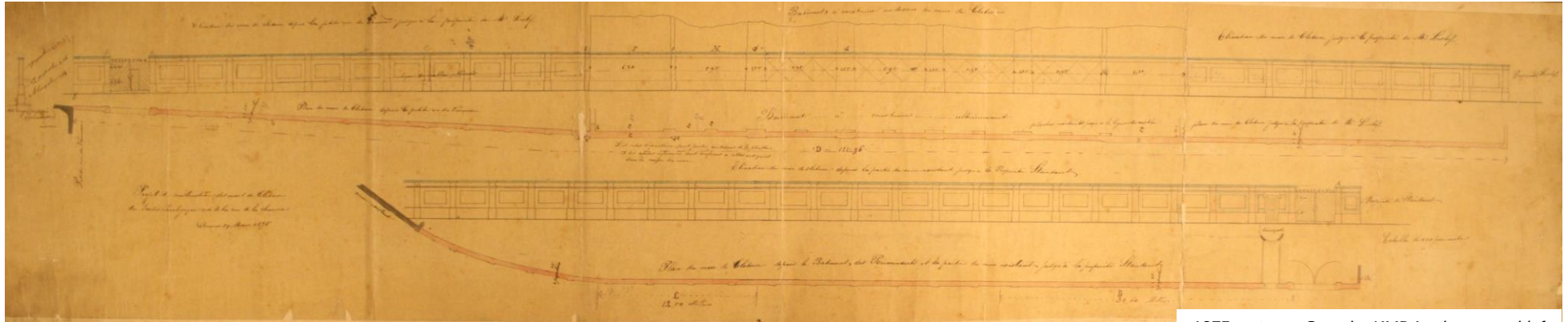
Spreken wij niet van een aquarium, hetwelk tot oneindige kosten van de instelling en onderhoud zou aanleiding geven en niettemin overal bewonderd wordt.

Halen wij eindelijk ter herinnering aan eene woning van kruipdieren en de hernieuweing van verscheidene kooien, die men genoodzaakt zal zijn weldra door belangrijke bouwingen te vervangen....⁴⁰

In deze tekst worden verschillende toekomstplannen en gebouwen reeds voorgesteld die pas een 20-30 jaar later zullen uitgevoerd worden. Het KMDA-archief bevat veel informatie en briefwisseling rond het oprichten van gebouwen en dierenverblijven, maar uitermate weinig over de aanleg of visie over de tuin. De tuinaanleg lijkt ondergeschikt aan de oprichting van grootse gebouwen.

⁴⁰ KMDA-archief, SAA, 1#2519.

Aangezien de KMDA ondertussen de percelen langs de Ploegstraat had verworven, moest er een deftige afsluiting komen. In 1875 werd een lange muur langs de Ploegstraat opgetrokken om het terrein beter te kunnen afbakenen. Deze muur werd uitgetekend door Servais en opgebouwd uit papenstenen en klampenstenen.

1875, ontwerp Servais, KMDA- plannenarchief

Roofdierengebouw, Beeldbank KMDA

Naar het voorbeeld van de Berlijnse dierentuin (1870-1871) werd in 1876 een roofdierenverblijf gebouwd. Het imposante gebouw werd door Charles Servais ontworpen als een werkelijk leeuwenpaleis. De gekende exotische stijl van Servais zijn gebouwen in de Zoo was hier duidelijk niet op zijn plaats. Meer dan in zijn voorgaande ontwerpen voor dierenverblijven ontwierp hij dit gebouw vanuit het 19^e-eeuwse museologisch aspect. In dit rechthoekig paleis van 72m op 22m werden de dieren zowel langs buiten als langs binnen tentoongesteld.

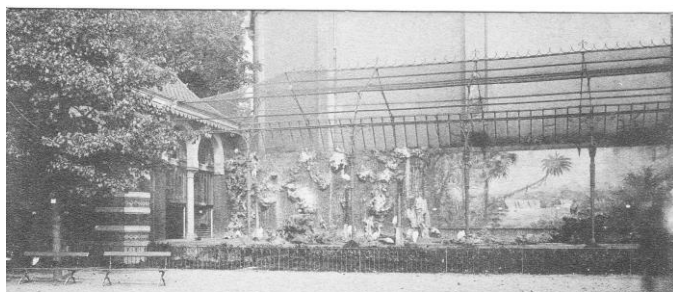
Het leeuwenpaleis of roofdierengebouw werd opgetrokken in zandsteen met arduin en had twee monumentale toegangen die elk geschraagd werden door twee opstaande leeuwen van ca. 5m hoog beeldhouwd door Alphons Van Beurden.⁴¹ Deze heraldische figuren die de rijkdom, de welstand tentoon spreidden, de grote periode van Leopold II om zo groots mogelijk te zien te verbinden met de Leeuw van Vlaanderen. De neorenaissancegevel werd met drie bolvormige kooien voor leeuwen en tijgers doorbroken. Op de twee hoeken van het gebouw, langs de twee ingangen, stonden twee

⁴¹ Alphonse Van Beurden (1854-1938) was beeldhouwer en ivoorsnijder. Hij kreeg zijn opleiding aan de Academie van Antwerpen, waar hij later ook leraar werd. Hij maakte genrebeeldjes, portretten, decoratief en monumentaal werk.

gebombeerde kooien. In het midden van de voorgevel was een impressionante gebombeerde kooi met een rotsplatform, waarop de dieren nonchalant uitgerekt konden luieren. Langs beide kanten van deze kooi waren 4 andere kooien met recht traliewerk, die als spelonken uit den muur gebouwen waren. Aan de binnenzijde werd de langwerpige zaal door 24 zuilen gedragen. Aan de tuinkant bevonden zich 15 ruime kooien die bovenaan boogvormig geplooid waren. Alle hokken waren met elkaar in verbinding door zinken deuren met een ketting die over een katrol liep, zodat de dieren bijeen konden gelaten of van elkaar gescheiden konden worden.

Naast het tentoonstellen van exotische dieren presenteerde de KMDA ook exotische planten. Voor ieder hok hingen dan ook weelderige bloemenkorven waarop vanuit verschillende invalshoeken overvloedig daglicht viel.⁴²

Voor de aanleg van dit imposante Leeuwenpaleis werden langs de zijde van het station (westelijke periferie) vier dierenverblijven gesloopt en de voorliggende perken aangepast. De gebouwen van de herten, de pauwen en hocco's, van de steltlopers en de flamingo's werden met de grond gelijk gemaakt. Het perk van de herten werd samengevoegd met het perk van de vijver. Het grasperk rond het Indisch paleis werd ingekort. Het is echter onduidelijk te stellen dat er veel bomen werden gesloopt of dat de KMDA deze in de nieuwe wandelweg langs het Leeuwenpaleis integreerde.

1880, postprentkaart, *Privé-collectie Huub Behets*

In 1876 ontwierp Servais een volière als eendenverblijf. Deze volière werd tegen de rechter zijde van de scheidingsmuur met de eigendom van meneer Le Clef gebouwd (zuidelijke periferie), waar enkele jaren later het Panorama met de Slag van Wörth zal komen. Het gebouw bestond uit twee gebouwtjes met een puntgevel in baksteen, afgewisseld met horizontale lijsten in imitatie natuursteen en smalle tegelfriezen. Beide gebouwtjes waren met elkaar verbonden door een grote vogelkooi.

Bij de afbraak van het panorama en de bouw van het aquarium werd deze volière opnieuw hergebouwd tussen het nieuwe gebouw van de herkauwers en het aquarium. Nu is het helemaal omgebouwd tot Vriesland.⁴³

⁴² GOBBERS 1885; *Zoo Magazine*, 35e j. nr. 2, oktober 1969

JAENEN, M., *Zoo Antwerpen, Bouwhistorische studie: Jubileumcomplex*, onuitgegeven bouwhistorische studie in opdracht van de KMDA, Brussel 2010.

⁴³ KMDA-archief, Zoo, plannenarchief

- 1: museum
- 2: Moors Koffiehuis
- 3: kippenkot
- 4: apenverblijf
- 5: struisvogelverblijf
- 6: kiosk
- 7: Zwitserse chalet
- 8: Indisch Paleis
- 9: volière
- 10: roofvogelkooien
- 11: antilopen en volière
- 12: berenkuil
- 13: Egyptisch Paleis
- 14: varkensnoten en pauwen
- 15: runderengebouw
- 16: project nijlpaarden
- 17: Leeuwenpaleis
- 18: ruïne
- 19: project runderen
- 20: yaks
- 21: dienstgebouwen
- 22: perk hennensoorten
- 23: orangerie
- 24: steltlopers
- 25: eendenvolière
- 26: heuveltje met standbeeld
- 27: kangoeroe
- 28: herten en hinden
- 29: zeeleeuwen
- 30: walvis skelet

Plan du Jardin, 1876

De plattegrond van 1876 komt goed overeen met de tekst die Hendrik Gobbers, een gepensioneerde leerkracht, in zijn *'Bezoeken in den dierentuin van Antwerpen'* heeft geschreven rond 1885. In zijn tekst beschrijft hij enkele gebouwen die nog niet op het plan zijn weergegeven, maar zijn beschrijving van de toenmalige bestaande gebouwen in 1876 vult de plattegrond wel mooi aan. In de volgende tekst zal dan ook getracht worden beiden te koppelen om op deze manier een zo volledig mogelijk beeld van de tuin tussen 1876 en 1885 te schetsen. Er werd wel geopteerd om de tekst van Hendrik Gobbers zo integraal mogelijk toe te voegen, zonder persoonlijke verwerking van de auteur.

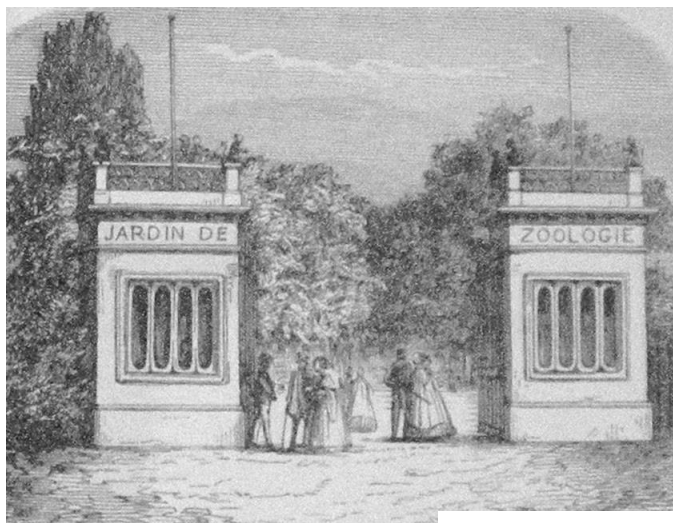
Op het eerste zicht lijkt het plan van 1876 (p. 28) erg te lijken op het plan van 1861, toch zijn er vele verschillen op te merken:

- Qua concept is de Engelse tuin goed bewaard gebleven, maar de perken en wandelwegen zijn enerzijds heraangelegd bij de vergroting van de tuin en de bouw van de nieuwe dierenverblijven. Hierdoor werden natuurlijk bomen gerooid en/of verplant. Ook de twee vijvers die door een slingerbeweging met elkaar in verbinding stonden, werden voor de bouw van het nijlpaarden verblijf van elkaar gescheiden. Op dat moment stond het nijlpaardengebouw (nr.26) er nog niet, maar het was wel al gepland. Pas in 1886 zal het uiteindelijk gebouwd worden. Het plan toont ook andere dierenverblijven die in 'project' zijn, maar nog niet gebouwd of voltooid zijn. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het in 1876 een heel 'up-to-date' grondplan was.

Anderzijds vroeg de bouw van het Indisch paleis (nr.8) en het Leeuwenpaleis (nr.17) ook een heraanleg van de perken en wandelwegen. Het smalle perk langs de westzijde/het station moest plaatsmaken voor een brede wandelweg die de bezoeker langsheen de orangerie (nr.23), het gebouw van de steltlopers (nr. 24) en het Leeuwenpaleis begeleide. Tussen de orangerie en het verblijf van de steltlopers was er volgens Gobbers een aangemaakt heuveltje (nr. 26), met daarop een standbeeld, om het stationsgebouw zo goed mogelijk te camoufleren. De problematiek rond het stationsgebouw was dus reeds aanwezig vóór de grote stationshal gebouwd werd.⁴⁴ Op het plan van 1861 stond dit standbeeld er ook al, maar was het heuveltje nog niet aangelegd.

⁴⁴ GOBBERS 1885.

- De oostelijke kant, langs de Ommeganckstraat, bleef tussen 1861 en 1876 vrij goed bewaard. Toch was de hele periferie volgebouwd met dierenverblijven links en rechts van de roofvogelkooien (nr.10). Aan de kleine vijver was er ondertussen een langwerpig gebouw voor de kangoeroes (nr.27) gebouwd. Gobbers vertelde er het volgende over: *'Langs de linkerkant de kangoeroes of springratten. Ze huppelen rond in wijde kooien die met gevlochten ijzerdraad zijn afgesloten of gaan zich in hunnen sierlijke huizekens die tot stallen dienen, verbergen. Er zijn vier kooien. De tweede kooi is veel hoger dan de andere en in het diepste verheft zich een overschoone en groote rots'.* Daarnaast was *'een zeer groot plein met ijzeren staven en traliewerk omgeven. Te midden staat een allerfraaiste huizeke kunstig uit enige stronken samengesteld waar op een rond puntig strooien dak rust, een gemaakte vogel versiert den top. Op dit plein lopen een hert en drie hinden rond of rusten uit in het stalleken.'*(nr.28, voor afbeelding zie p.18.)

Ingang, Gens 1861

Over de roofvogelkooien vermeld hij niets, maar wel over de dierenverblijven rechts van de kooien: *'De vijver van de zeeleeuwen (nr. 29) is rond en heeft een brede arduinen boord; tussen deze boorden en een traliewerk van gevlochten ijzerdraad bemerken wij een harde weg, die met keitjes is bezaaid. Buiten dit traliewerk staat een houten balustrade die ons van den vijver (het waterpartij van de zeeleeuwen) verwijderd. Rustbanken werden hier ten dienste van de bezoeker geplaatst. Achter de vijver verheft zich eene allerschoonste hoge rots die gans met klimop is bewassen en welke men langs twee stenen trappen tot aan haar toppunt kan beklauseren. Twee arduinen, gelijk een blad eenere vierkante tafel steken boven het water uit. Rechts een uitgestrekt plein waarin een ganse kudde alpaga's of kameelgeiten huppelen. Twee sierlijke houten huizekens met een ijzeren hek omgeven. Enige stappen verder boeit een kleine rots met diepe holen onze aandacht. Hier verblijft een koppel bevers'.*⁴⁵

De in- en uitgangen van de dierentuin waren tussen 1861 en 1876 nog steeds hetzelfde gebleven. Omdat er weinig of geen foto's bewaard zijn van de voormalige ingang langs de Carnotstraat, wordt de beschrijving van Gobbers toegevoegd om niet alleen een beeld te geven over het uitzicht van de ingang, maar ook over de relatie bestuur-bezoeker-dier. *'De ingang spreekt hier van eenvoud en niemand zou buiten vermoeden dat er voorbij dit ijzeren hek er twee vierkanten, lage bureelkens, waarop bij feestgetij de vlag wappert, zoveel wezenlijke pracht is ten toon gespreid. Alles is heel*

⁴⁵ GOBBERS 1885.

proper. Bij het binnenkomen stond er links een viertal zwarte planken, tegen de muur. De opschriften in witte geschilderde letters:

-reglement van de dierentuin

-‘Het Bestuur heeft ondervonden dat de lekkernijen welke vele menschen in den Hof aan de dieren geven, deze zeer schadelijk zijn. Het bidt dus de bezoekers daar van af te zien en dien dieren in alle geval niets anders toe te werpen dan wit brood’.

-‘Het Bestuur verzoekt al de persoenen, die in den Hof voorwerpen zouden verloren of gevonden hebben, daarvan kennis te geven op het secretariaat’.

-‘Sedert eenigen tijd heeft het Bestuur bemerkt dat er in den Hof, meer dan vroeger planten worden beschadigd, nesten van vogelen, die in vrijheid vliegen, geroofd, eieren weggenomen ja!. Dat men zich veroorloofd pluimen uit te steerten der struisvogels te trekken. Wie zich daaraan plichtig maakt en betrapt wordt, zal uit den Hof gejaagd en er niet meer in toegelaten worden. De ouders zijn verantwoordelijk voor hunne kinderen’.

Verder langs de linkse kant zijn er twee deuren met het woord ‘secretariaat en directeur’.

Een brede dreef, tussen twee muren die met klimop bewassen zijn en twee rijen acazias, ceders en heesters, brengt de bezoeker in de dierentuin. De grond is effen en hard, alsof men op keitjes wandelen en nergens is er een blad of papier te zien. Heel het hof is uitermate proper. In de dreef zijn er een dubbele rij van 24 papegaaien. Aan hun poten is een kettingetje vastgemaakt zodat ze vrij kunnen vliegen, maar niet wegvliegen. Aan de linkerkant, recht tegenover het wachthuizeken, kan men een guide van den hof bekomen.

Aan de uitgang naar de Ploegstraat stond een allerliefst chinees paviljoentje met rond, puntig dak, een lusthuizeke dat zeer bevallig voorkomt. ’⁴⁶

In 1861 waren de stenen gebouwen nog weinig in aantal. Gedurende een 15 jaar heeft de KMDA Charles Servais verschillende opdrachten gegeven voor het ontwerpen en bouwen van werkelijke dierenpaleizen. De meeste stenen dierenverblijven werden langs de omtreklijn van de tuin geplaatst. Naarmate er meer en meer bij kwamen, groeide het risico op overbebouwing voor deze toch beperkte oppervlakte. Daarom verkoos de KMDA de meeste dierenverblijven zoveel mogelijk aan de periferie op te trekken om de grote middenstukken te vrijwaren. Reeds in 1876 werd de periferie volgebouwd.

⁴⁶ GOBBERS 1885.

De beplanting is vrij nauwkeurig op de plattegrond weergegeven. Of het in werkelijkheid ook zo was is moeilijk te achterhalen. Enkele vaststellingen kunnen toch gemaakt worden:

-De plattegrond toont nog steeds grote open grasvelden, met her en der een naald- of loof boom. Te onderscheiden zijn treurwilgen langs de vijver. Langsheen de dierenverblijven is nog steeds een concentratie van beplanting.

-Ter hoogte van het kippenkot (nr.14) achter het Egyptisch paviljoen was een constructie met Alpenbeplanting aangebracht.

-De grote vijver achteraan is onderverdeeld in twee aparte waterpartijen vanwege de bouw van het nijlpaardencomplex. Gobbers beschrijft de twee vijvers als volgt: *'Voor ons strekt zich een wijde vijver uit. Te midden van den helderen plas ligt een eilandje waarop grote bomen groeien. In hunne schaduw staat een sierlijk lusthuizeke, waar in de duizenden eenden, ganzen en zwanen, die in deze vijver zwemmen beurtelings rust en lommer vinden. Een smal houten brugske in het water weerkaatst verbindt het eilandje met de steile rotsachtige kanten van den vijver. Deze zijn bedekt met biezen manden, in wier openingen de watervogels en de hennen hunne eieren afleggen. Hanen en kraanvogels wandelen op de koel boorden van den vijver rond en spreiden wellustig de vleugels open onder het lover der bomen. Verder is er een spelende fontein.... Aan onze rechterkant ligt een andere vijver die ons een nieuw allerschoonst landschap oplevert. Het krioelt hier ook van ganzen, eenden en zwanen. Zij lopen waggelend op de kanten rond, die zich onder het afhangend gebladderde der bomen als het ware verbergen. Het ijzeren hek omzoomt den vijver in het ronde. In de verte verheft zich geen heuvel gelijk zoeven, maar bij afwisseling, ploft ons oog de diepte in en wij onderscheiden ginder een allerschoonste rots doe met klimop en mos os bewassen langs voren vijf donkere spelonken (berenverblijf) vertoont.'*⁴⁷

-Het perk van de vijver met het eilandje heeft een cirkelvormige boombeplanting waartussen het wandelpad loopt. Waarschijnlijk was dit reeds in 1861 aanwezig, maar niet zo duidelijk op de plattegrond afleesbaar. Aan de ingang wordt nogmaals een cirkelvormige boombeplanting weergegeven, echter dit maal met een ander soort bomen. Rond de kiosk (nr.6) en voor het koffiehuis (nr.3) en museum (nr.1) waren verlichtingspalen met gas ingeplant om het sociale leven in de

⁴⁷ GOBBERS 1885.

dierentuin ook 's winters en 's avonds te laten doorgaan.⁴⁸ Gobbers beschreef deze plek als volgt: *'De ingangsdreef verder is er een groot plein, dat door de brede kruinen van overschoone, hoogstammige bomen wordt overschaduwd. Te midden staat een kiosk en een ontelbaar aantal hofstoeltjes, tafels en banken. Vanhier uit kon men het vrolijk gezicht van den rijk bevolkte vijver genieten, met muziek op de achtergrond'*⁴⁹.

Verblijf voor berggeiten en buffels, 1890, postprentkaart,
Privé-collectie Huub Behets

Verder is op de plattegrond ook de rotspartij (nr.12) van de berenkuil duidelijk afgebeeld.

Tegenover (nr.18) het zinken dak waaronder het walvisskelet (nr.30) tegen de neerslag beschut werd, stond *'een rots waarop een verzameling van planten der Zwitserse poemnteesehe en tyrolsche Alpen groeien, slingerplanten en mos, die zich aan deze rots vasthechten of zich tussen de kunstige opeenstapelde witte stenen en in de holen uitspreiden. Op deze rots lezen wij: 'Collection de plantes alpines de la Suisse, du Piémont du tyrol, croissant entre 1000 et 3500 mètres, d'altitude depuis la region des forets jusqu'au pieds des glaciers et des neiges éternelles.'* Verzameling van planten der Zwitserse piemonteesche en tyrolsche Alpen groeide op een hoogte van 1000 tot 3500 meters boven het peil der zee, te beginnen van de streek der wouden tot aan den voet der ijsbergen en de eeuwigdurende sneeuw'.⁵⁰ Hier vertoefden ook berggeiten. Deze rotspartij werd reeds in 1873 vergroot en zal in 1877 nogmaals onderhanden genomen worden door Servais.

Het grote perk (nr.22) in het midden van de diertuin heeft een rots waar zich klimop en bloemen rondslingerden en was helemaal in beslag genomen door honderden *hennesoorten*. Het grasperk was overal bedekt met glazen bakken, evenals broeikassen, waarin patrijzen nestelen.⁵¹

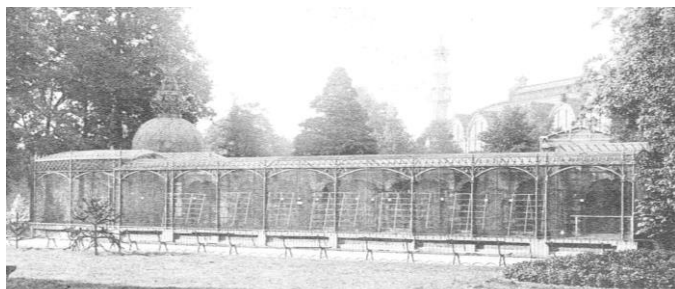
⁴⁸ De verlichting gebeurde tot 1863 nog met olie- en petroleum-lantaarns. Het gebruik van gas stootte op nogal wat weerstand bij de bevolking. In 1879 werd gasverlichting aangebracht in het roofdierengebouw en rond de kiosk. Pas in 1893 ging de KMDA ertoe over ook de hele tuin zelf hiervan te voorzien. Contracten voor elektriciteitsvoorziening kwamen tot stand toen de nieuwe gebouwen aan het Koningin Astridplein voltooid waren.

⁴⁹ GOBBERS 1885.

⁵⁰ GOBBERS 1885.

⁵¹ KMDA-archief, SAA, 1#2519.

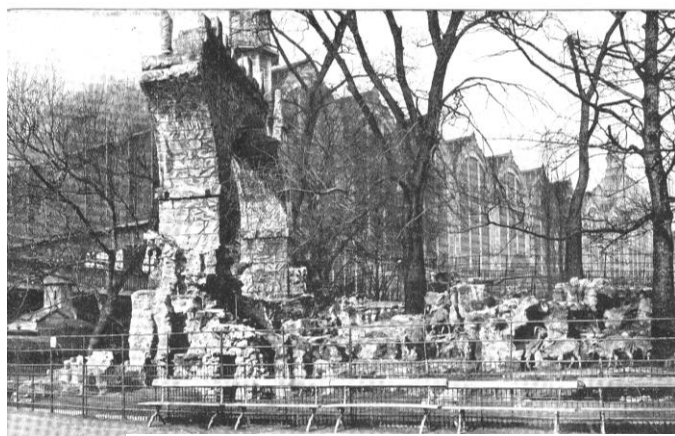
De laatste ontwerpen van Servais

1880, postprentkaart, Privé-collectie Huub Behets

In 1876 ontwierp Servais een nieuwe en grotere volière met een rotonde. De oude volière werd afgebroken en het perk werd heraangelegd voor de constructie van de nieuwe. De volière was niet langs binnen toegankelijk voor publiek. Het gebouw bestond uit twee zijden met vogelkooien en op de smalle zijde was de vogelkooi uitgebouwd als een tienhoekige afsluiting. De bezoeker kon helemaal rond het gebouw om de vogels te bewonderen. Gobbers beschrijft deze nieuwe volière als volgt: *En nog verder roepen ons 1000 vogeltjes toe. De vogelkooi rust op sierlijk gegoten pilaren, is met gevlochten ijzerdraad overwelfd en langs voren gesloten. OP den hoek bewonderen wij een glazen huis met een zinken koepeldoek. De vogels die hier verblijven nestelen in dit paleis. Deze ronde kooi vormt den hoek van twee rijen andere paleizen met lusthovekens die zich langs voor en langs achter uitstrekken. 5 langs de enen en 8 langs de andere kant.*⁵²

Vandaag bestaat deze volière nog, maar werd verschillende malen verbouwd.

Ca. 1900, postprentkaart, Privé-collectie Huub Behets

In het kader van de Engelse tuin en in navolging van andere dierentuinen werd in 1877-78 door Charles Servais een romantisch ruïnelandschap met rotsen en pseudo-ruïnes van een aquaduct aangelegd door de Antwerpse rotsmakers Segard-Dupas als een verblijf voor moefflons, Noord-Afrikaanse schapen en yaks. De hele constructie was opgebouwd met hydraulische cement van de firma Alexandre Dapsens uit Doornik.⁵³ Volgens Gobbers strekten de *hoge rotsen zich op een kunstige manier uit van zware stenen blokken gemaakt. De holen en spelonken vormden een schilderachtig beeld. Tussen die rotsblokken in die donkere spelonken, kortom op dit rotsgebergte, waarboven een bouwvallige stenen poort even als de puinen eener oude abdij of van een verlaten kasteel zich verheft, verbleven een groot aantal wilde rammen.*⁵⁴

Op 4 mei 1880 tekende de KMDA een overeenkomst met de Société Anonyme du Panorama Anversois geleid door Armand Auger jr.. De KMDA zou dit domein verwerven van de familie Le Clef aan de achterzijde van de dierentuin in de Ploegstraat. Na een termijn van 25 jaar zou deze grond samen met de op te richten panoramaronde eigendom van de KMDA worden. De belangrijkste

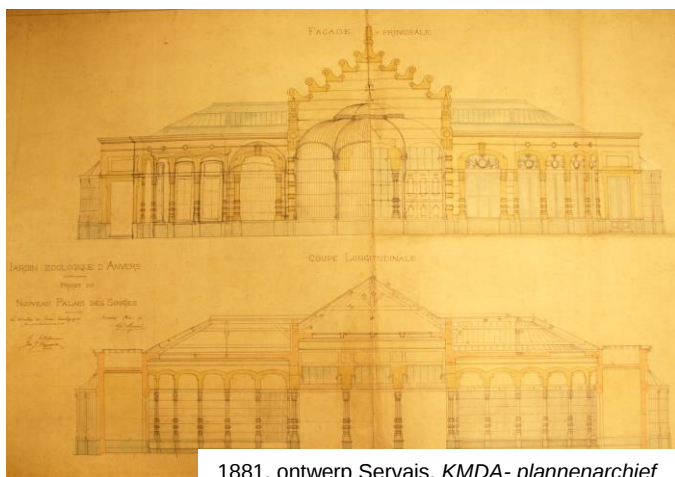
⁵² GOBBERS 1885.

⁵³ KMDA-archief, SAA, 1#2481.

⁵⁴ GOBBERS 1885.

Erfgoedbibliotheek Antwerpen, H 102097

1881, ontwerp Servais, KMDA- plannenarchief

aandeelhouder van de panoramagenootschap was Charles Servais. Vanzelfsprekend zou Servais dan ook de panoramarotonde ontwerpen. Hij creëerde een bouwwerk in Indisch-Moorse stijl met een koepel met opengewerkte uivormige bekroning, muurvlakken met hoefijzerbogen en versierd met gestileerde florale motieven. De hoekpijlers waren bekroond door een lage toren met almenamotieven. Het was een zestienhoekige rotonde, met een diameter van 38m en een volledige hoogte van ongeveer 29m. In de ijzeren dakconstructie was een lichtzone voorzien. De hoofdingang lag in de Ploegstraat, maar de leden van de KMDA en bezoekers van de dierentuin konden gebruik maken van een andere ingang aan de tuinzijde.

Alfred Cluysenaar (1837-1902) schilderde het Panorama van de Slag van Wörth, een cruciale en bijzonder bloedige episode uit de Frans-Pruissische oorlog, uitgevochten op 6 augustus 1870. Na 25 jaar werd het gebouw afgebroken om plaats te maken voor het aquarium. De KMDA kocht voor 10000 het bewuste schilderij met zijn accessoires om het daarna openbaar te verkopen.⁵⁵

In 1881 werd er een nieuw en groter apenpaleis geconstrueerd, omdat het oude was afgebrand. Een defect aan de leidingen, welke met hete lucht gevuld het gebouw verwarmden, deed brand ontstaan en legde de realisatie van Lambeau uit 1845 in as. 79 grote en kleine apen vonden er de dood.

Op dezelfde plaats ontwierp Servais een ovale gebouw in fantasierijke stijl met neorenaissance en exotische invloeden. De gevel werd opgebouwd uit natuursteen op een arduinen sokkel. De middenrisaliteit was rijkelijk uitgewerkt met een puntgevel en een groot drieledig gebombeerde buitenkooi met uitgewerkt ijzerwerk. Links en rechts hiervan werden twee grotere kooien voorzien voor de chimpansees en de orang-oetangs. De ingang van het gebouw was langs de linker of rechter zijde. Naast de ingang werd ook een buitenkooi voorzien. De andere kooien waren afgeschermd met ramen in roedeverdeling. De bovenlichten waren met decoratief ijzerwerk versierd. Het zinken dak had een lichtstrook om het daglicht binnen te laten.

De basis vorm is een ovaal met langs de ronde zijden de kooien van de apen. Het dak rustte toen op twaalf gietijzeren zuilen en had in het midden een fonteintje. Achteraan werden dienstruimten, stallingen (voor koeien) en een keuken voorzien. De verwarmingsinstallatie was onder de kooien aangebracht en werd via een rooster in de arduinen sokkel de ruimte in geblazen. Servais ontwierp dit gebouw, net als het leeuwenpaleis volgens het 19e-eeuwse museologisch concept.

⁵⁵ GRIETEN, S., VERNIERS, E., *Kijkparadijzen voor het volk. Panorama's en diorama's in Antwerpen*, Antwerpen.

Ca. 1900, postprentkaart, Privé-collectie Huub Behets

Interieur apenpaleis met koeienstallen, Erfgoedbibliotheek Antwerpen, H 102097

Gobbers beschreef het interieur van het gebouw als volgt: *'De kooien van apen werden in op de nacht van 11-12 januari 1881 in brand gelegd. Van toen af kon men bemerken dat er van geen kooien spraak zou zijn en men waarlijk met een paleis te doen zou hebben. De mozaïeken Venetiaanse en Romeinse werden gemaakt door C. H. Arnz uit Antwerpen (het gaat hier om de vloerbekleding) Het nieuwe verblijf is wel degelijk een paleis. Het paleis is een groot ovaal gebouw dat op 12 pilaren rust tussen de pilaren hangen schoone bloemenkorven. Te midden staat een lief torentje bezet met spiegelglas en verdeeld in verschillende zijvlakken, waar slingerapen rondspringen. Men mocht aan de dieren aankomen. Langs elken kant van het kristallen torentje staat een prachtige jardinière met kostbare waterplanten die zonder ophouden besproeid worden door eene fontein, welke langs verscheidende openingen uit het bronzen voetstuk van den gasbek ontspringt. Die gasbekken zijn als kroonkandelaars met verschillende armen en versierd met vijf overgrootte gasbollen die 's avond hun schitterend licht in het water der fonteintjes laten spelen. Rondom die jardinières bevinden zich rustbanken zodat het publiek dar er zich op neerzet inderdaad mee het voetstuk uitmaakt van een sierlijk bloemhoveken, dat door een frisse waterbron aanhoudend wordt ververst en waar een bronzen gasbek zijne vier kunstmatige armen fier uitsteekt. Vijf ruime apenkooien lijken eerder op kamers dan op kooien, dan nog vijf apensalons en drie verschillende glazen kamers. In den zomer kunnen die apen vanuit de glazen kamer in een zeer grote en hooge kooi, die in den hof uitkomt en van dikke ijzeren staven is gemaakt, te midden staat een boomstam. Het paleis wordt met buizen verwarmd. Bij de oerangoetangs is een houten bed, een stoel, een ronde tafel en kussens op de vloer. Ze eten in melk geweekt brood.'*⁵⁶

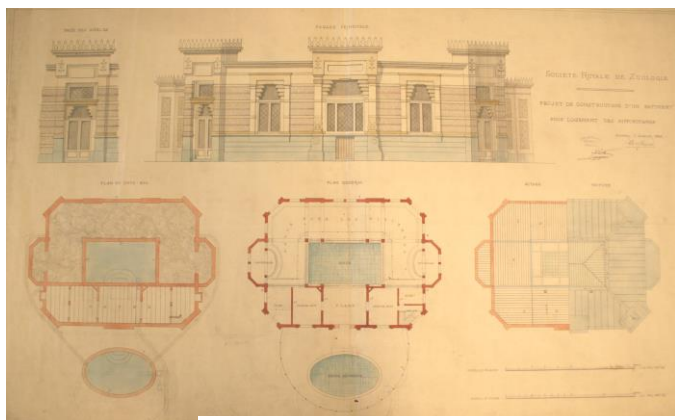
Het apengebouw onderging in 1951 een beperkte renovatie, desondanks deed het niet meer aan de moderne eisen en werd het in 1973 afgebroken.

In 1880 stelde J. Vekemans voor om een melkpaviljoen op te richten dat meteen tijdens de rondritjes beschutting zou bieden tegen de regen. Kort daarop volgde het voorstel om melk thuis af te leveren. Zo groeide een traditie die veel succes zou kennen. Echter is er tijdens dit onderzoek geen verdere informatie over de koeienstal gevonden. Alleen een tekening van het interieur van het apenpaleis waarin werkelijk een koeienstal is opgenomen. Volgens de beschrijving van Gobbers was er een koeienstal vlak naast het apenverblijf. Hij beschreef het verblijf als volgt: *'Dan komen wij aan den koeistal, die wijd open staat, zonder deur of poort, en die enkele met een dikke blinkende koperen*

⁵⁶ GOBBERS 1885.

leuning van het eigenlijke apenpaleis gescheiden is. De stal van deze negen voorbeeldige koeien is zoo wat 50 m² groot. Ik schat zijne lengte op 10x5m. Licht en lucht dringen langs wijde dakvensters in den stal. Nevens elke koe blijven twee staven ledig, opdat de oppassers des te beter tussen de dieren zouden kunnen gaan, om haar de nodige zorgen toe te dienen. Voor de lange rij ijzeren staven ligt een arduinen bakje in den grond, en eenen meter verder scheidt eene blinkende koperen balustrade met bronzen pilaarkens den stal van het eigenlijke apenpaleis. Een lange smalle gang stelt den koestal in gemeenschap met eene boerenkeuken waar een groot fornuis vaten, kuipen, emmers enzo tot het bereiden van het voeder der koeien gebruikt worden. Die keuken is voor het publiek gesloten. Het koperen gerief blinkt er als goud het staal schittert er als zilver; de houten emmers en de vaten zijn zodanig wit geschuurd en afgewassen als waren ze splinternieuw. Rechts in den hoek krijgen we een open plaats met cementen vloer, een melkhuis, waar evenals in de keuken alles van reinheid schittert en eene sierlijken zaal met biezen stoelen en marmeren tafels te zien.⁵⁷

Na aanvankelijk een eenvoudige stalling te hebben voorzien, zou in 1898-1899 naar een ontwerp van architect E. Thielens een modelmelkerij verrijzen met gelagzaal en de nodige stallen die men trouwens kon bezichtigen.⁵⁸

1886, ontwerp Servais, KMDA- plannenarchief

De bouw van het reeds in 1876 geplande nijlpaardencomplex werd in 1886 gestart. In 1880 waren er al 2 nijlpaarden in de dierentuin aangekomen, die voor enkele jaren werden ondergebracht in de Egyptische tempel. Charles Servais ontwierp een gebouw voor nijlpaarden en krokodillen met drie waterbekkens opgetrokken in een neo-Babylonische stijl. Het grondplan was een rechthoek met afgeschuinde hoeken. Rond het rechthoekige bassin in het midden was de zaal voor de bezoekers en de binnenkooien. De nijlpaarden hadden ook een waterbassin buiten. De gevel was opgebouwd uit rode en groene geëmailleerde baksteen met natuursteen voor banden en de afwerking van de vensters en deuropeningen op een arduinen sokkel. Enkele traveeën waren bekleed met faïence. Het interieur werd net als het exterieur afgewerkt met een arduinen sokkel en dezelfde decoratieve (exotische) elementen. Het interieur was vrij donker van kleur en de muren waren net zoals de gevel ook met brede banden beschilderd.⁵⁹

⁵⁷ GOBBERS 1885.

⁵⁸ BAETENS 1993.

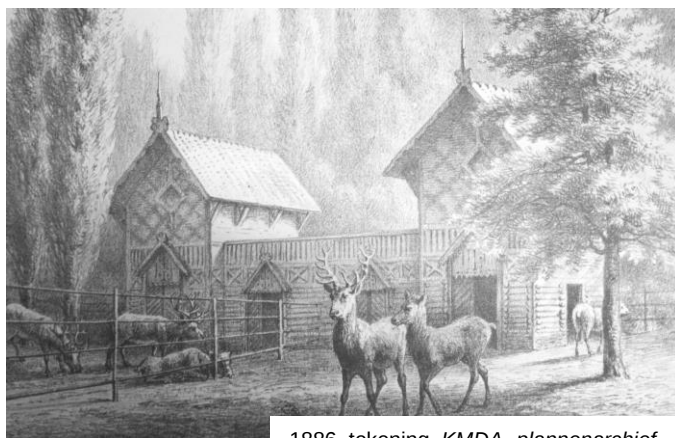
⁵⁹ KMDA-archief, Zoo, Plannenarchief.

1888, ontwerp Servais, KMDA- plannenarchief

Indisch paleis, Beeldbank KMDA

1886, tekening, KMDA- plannenarchief

Voor de bouw van dit complex werden de twee vijvers in de zuidelijke hoek van elkaar gescheiden. Er werd eerst een grasperk aangelegd met daar rond een wandelweg om dan daarop het nijlpaarden gebouw te kunnen construeren.

In 1888 ontwierp Servais een soort tent om de dienstruimten te vergroten. Een foto van het antilopenverblijf rond 1910 toont aan dat zulke constructies werkelijk gebouwd werden. Op de tekening van Servais lijkt het om een werkelijke tent te gaan. Op de foto van het antilopenverblijf lijkt het dan weer om een steviger constructie in steen of hout te gaan, maar meer informatie is hierover echter niet gevonden. In het KMDA-archief werden plannen gevonden van E. Thielens voor het vergroten van het gebouw. Het gebouw werd gedeeltelijk vernield door een bom en werd door architect René Grosemans in 1952 heropgebouwd en gedeeltelijk met similirots bekleed.

In 1886 ontwierp Charles Servais een bakstenengebouw voor de wapitiherten waarvan de eerste en de laatste (vierde) travée een zadeldak krijgen. De voorgevel was voornamelijk bekleed met houten balken. De gevel onder het zadeldak was in rode baksteen met een houten rasterwerk. De achtergevel was deels mee verwerkt in de muurafsluiting van 1875 langs de Ploegstraat.⁶⁰ Thielens zal een 10-tal jaar deze constructie uitbreiden.

Voor de bouw van dit dierenverblijf werd het Chinees paviljoentje en een klein hok voor hanen aan naast de uitgang aan de Ploegstraat afgebroken. Ook de beplanting en de kleine grasperkjes verdween in deze hoek.

⁶⁰ KMDA-archief, Zoo, Plannenarchief.

In het najaar van 1886 groeide de eerste beroering rond de plannen voor de heraanleg van de spoorweg en de bouw van een nieuw station. Servais keerde zich in de Précurseur van 17 november 1886 tegen bepaalde ontwerpen die schadelijk konden zijn voor de evolutie van de dierentuin. Ondanks veel tegenwerk was het in de winter van 1887-88 duidelijk dat een tracé op een verhoogde bedding langs de Pelikaanstraat zou worden aangelegd en een groot stationsgebouw 40m hoog de tuin aan de westelijke zijde zou overschaduwen. Na veel discussies kwam in 1891 een nieuwe conventie tot stand. Hierin werd bepaald dat op de vrijgekomen gronden langs het nieuw ontworpen Astridplein woonpercelen zouden getrokken worden. Verder stonden de spoorwegen 850m² af, de zoo 210m². De toegang tot de tuin moest ten allen tijde gevrijwaard blijven. Aan de perronzijde mochten de spoorwegen lichtopening plaatsen op voorwaard dat ze van glas en traliewerk voorzien waren. De Zoo van haar kant beloofde geen bomen aan te planten dichters dan 2 meter van de stationsmuur en met nieuwbouw op 6 meter afstand te blijven.⁶¹

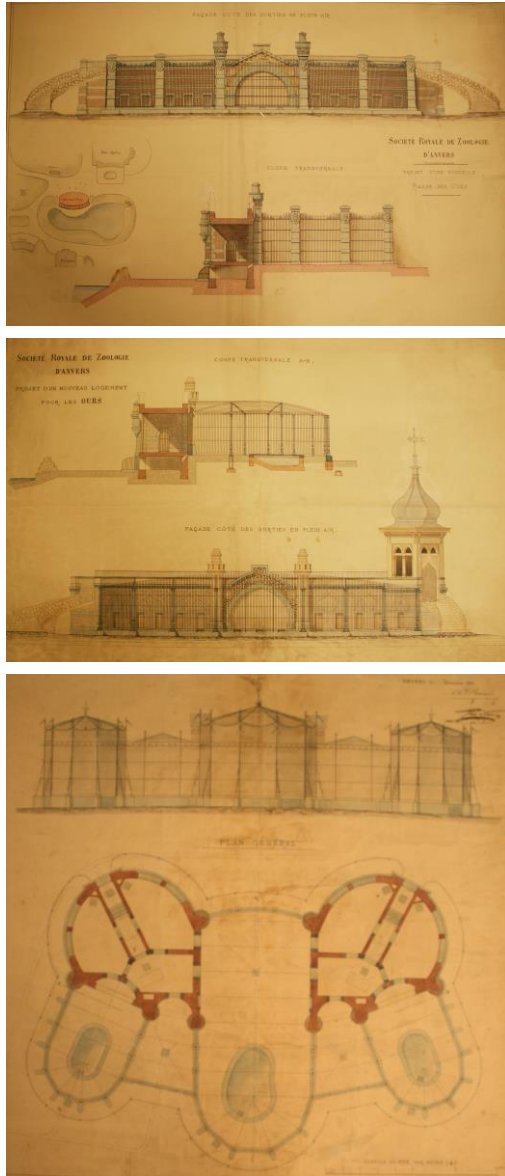
Anvers - Jardin Zoologique. — Plaine des jeux d'enfants.

Ca. 1900, speelplein voor de kinderen, postprentkaart,
Privé-collectie Huub Behets

In 1887 kwam er een speeltuin. Naast recreatie van de kinderen met automaten voor snoep en rondritjes met de enkele dieren zoals de olifant, worden de volwassenen ook geëntertaint: Hetzelfde jaar schafte de directie zicht een 'keizerpanorama' aan. Leverancier was de bekende fotograaf Jos Maes, voorzitter van de Antwerpse afdeling van de Association Belge de Photographie en gespecialiseerd in de stereofotografie. Het ging om een kijkkast met een diameter van ca. 3,5m en een hoogte van iets meer dan 2m uitgerust met een carroussel die door een uurwerkmechanisme wordt aangedreven. 25 stereoscopen lieten evenveel personen toe tegelijkertijd een reeks van 50 stereofoto's te bekijken. De voorstelling duurde een half uur. J. Maes had opnames gemaakt van gebouwen en dieren in de tuin. Deze platen zijn nog in het bezit van de KMDA. Het geheel was bestemd voor de wereldtentoonstelling te Luik, maar het is waarschijnlijk dat het daarna nog dienst heeft gedaan in de Zoo. In 1975 schonk de KMDA het zeldzame stuk aan het Provinciaal Foto- en filmmuseum van Antwerpen.⁶²

⁶¹ BAETENS 1993.

⁶² BAETENS 1993.

Op de plaats waar de berenkuil uit 1849 stond werd door Servais een nieuw berengebouw ontworpen. Dit gebouw zal zijn laatste ontwerp voor de KMDA worden. Uit het KMDA-plannenarchief blijkt dat hij verschillende ontwerpen voor een berengebouw had uitgetekend.⁶³

-Een eerste ontwerp toont een ovaal gebouw met negen binnenkooien en een grote ovale buitenkooi. Het ontwerp gaf de bezoeker ook de mogelijkheid een slingertrap links en recht van het gebouw naar het dak te nemen om op deze manier een overzicht op de tuin te hebben. Hier werd het gebouw opgevat als een werkelijke burcht opgebouwd uit baksteen en arduin. De buitenkooien zouden uit eenvoudig traliewerk in traveevorming door arduinen zuilen opgebouwd zijn. Er waren drie waterbassins voorzien

-Een tweede ontwerp is een variant op het eerste. Het ontwerp toont een minder militair gebouw. Het concept is gelijkend maar hier wordt weer een exotische/Indische stijl gehanteerd en krijgt de rechter slingertrap een torentje of klein paviljoentje. De geplande bouwmaterialen zijn deze keer gele baksteen, arduin en natuursteen voor de vensterafwerking en het torentje.

-Een derde ontwerp is helemaal iets anders en zal uiteindelijk ook worden uitgevoerd. Het grondplan is heel organisch en heeft weinig rechte hoeken of lijnen. Opvallend aan dit ontwerp is dat de kooien zijn geconstrueerd als 'kermistenten'. De gevel van de binnenkooien is opgebouwd uit natuursteen en arduin. De drie buitenkooien hebben telkens een waterpartij in het midden. De middelste binnenkooi heeft een rotspartij.

Voor de bouw van het berenverblijf werden er geen perken in de tuin aangepast en was de rand van de vijver aan het berengebouw op dat moment nog steeds afgeboord met rotsen.

Van boven naar onder: 1^e, 2^e en 3^e ontwerp berengebouw, Servais, KMDA- plannenarchief

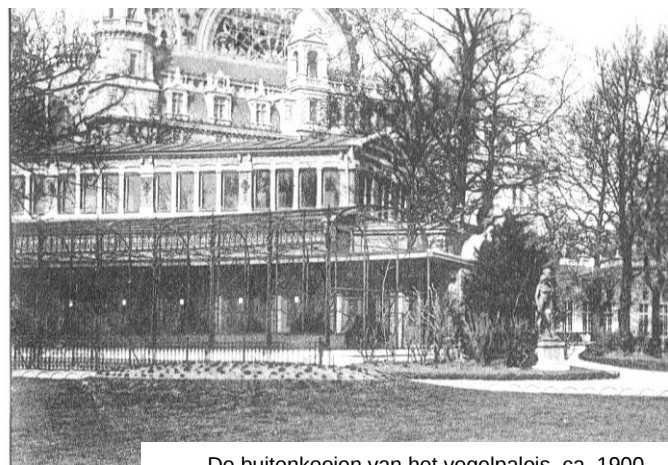
⁶³ KMDA-archief, Zoo, KLMDA-plannenarchief.

II 1890-1914

Emile Thielens en de uitbouw van de Zoo

Vogelpaleis, ca. 1900, *Privé-collectie Huub Behets*

De buitenkooien van het vogelpaleis, ca. 1900,
Privé-collectie Huub Behets

Pas in 1893 zou het eerste huis aan de Ommeganckstraat door de KMDA worden aangekocht. Nog voor de Eerste Wereldoorlog geraakte de KMDA in het bezit van een 12 huizen (nr. 6-14, 38, 42, 44, 48, 62, 70, 76). De gebouwen op de nieuw verworven percelen werden niet direct met de grond gelijk gemaakt. Sommige huizen werden verhuurd.

In 1893 ontwierp de nieuwe huisarchitect Emile Thielens, die Charles Servais na zijn dood in 1892 was opgevolgd, een grote volière voor exotische vogels naast het café-restaurant en het Indisch Paleis voor antilopen.

Echter zijn van dit gebouw in het KMDA plannenarchief geen plannen bewaard gebleven. Het grondplan en een foto van de gevel werd gepubliceerd in het architectuurtijdschrift L'Emulation.

Thielens richtte dit gebouw voor exotische vogels ook op naar het 19^e-eeuwse museologisch concept. Het was klassiek van opbouw met een monumentaal voorportaal, een middenbeuk en twee lagere zijbeuken gesteund door ijzeren zuiltjes. Op de liggers van de zijwanden van de middenbeuk werd een verhoogd glasconstructie gebouwd. Om het dak te steunen werd een overspanning van ijzeren spanten voorzien. Zowel het voorportaal als de grote zaal waren rijkelijk versierd met friezen en gekeurde glasramen. Ze werden uitgevoerd door de schilder-decorateur Henri Verbuecken die op zoek ging naar een vernieuwende stijl die aansluiting zocht bij de art-nouveaubeweging. Thielens zal in de toekomst nog meerdermalen met hem samenwerken.

Na de zware beschadiging tijdens WOII werd het vogelpaleis in 1950 bijna helemaal vernieuwd en uitgebreid door Grosemans.⁶⁴

De inplanting van deze volière voor exotische vogels zorgde voor een grote ingreep op het perk waar de fazanten en verschillende hennensoorten vrij rondliepen. Het perk werd opgedeeld in twee perken: een gedeelte dat bijna volledig werd ingenomen door de volière en een tweede dat ingericht werd als grasperk. Een nieuwe aangelegde wandelweg zorgde ervoor dat de bezoeker de buitenkooien van de exotische vogels van dichtbij kon bekijken.

⁶⁴ VAN RUYSEVELT, SCHREVENs 2007.

De Antwerpse Zoo wilde ook een culturele instelling zijn, maar een passende infrastructuur ontbrak tot dan toe. Het aankopen van gronden en het optrekken van dierenverblijven hadden terecht voorrang kregen. De hoogconjunctuur van het fin de siècle liet eindelijk nieuwe investeerders toe en bood de eclectische stijl een laatste gelegenheid om in de dierentuin te triomferen. De aanleg van een nieuw spoorwegtracé en de bouw van het centraal station maakten de weg vrij voor een groot complex bestaande uit kantoren voor de administratie, een bestuurszaal een café-restaurant, een feestzaal met bijhorende ontvangst en receptie ruimten en een wintertuin. De Raad van bestuur was van oordeel dat omwille van het privé karakter van de onderneming de voorgevel van dit groot complex naar de tuin moest gericht worden.⁶⁵ Thielens kreeg in 1894 dan ook de opdracht om dit feestzaalcomplex te ontwerpen op de plaats waar het voormalige museum stond naast het apenpaleis. Meer gegevens en informatie over deze gebouwen wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.

In eerste instantie bleef de toegang naar de dierentuin aan de Carnotstraat gelegen. Het museum, het Moors koffiehuis en de voorliggende perken moesten plaats maken voor dit grote gebouwencomplex. De orangerie bleef nog even rechtstaan tot 1900. Het voormalige perk met kiosk werd gehalveerd en de kiosk werd afgebroken. Het grasperk vlak voor het voormalige museum moest helemaal verdwijnen voor een grote open ruimte met in het midden een nieuwe kiosk. Deze nieuwe open ruimte moest dienst doen om de vele liefhebbers van de concerten in de tuin een zitplaats te bieden.⁶⁶

Situeringsplan feestzalcomplex:
 Roos: nieuwe constructie
 Geel: af te breken gebouwen,
 KMDA- plannenarchief

⁶⁵ BAETENS 1993.

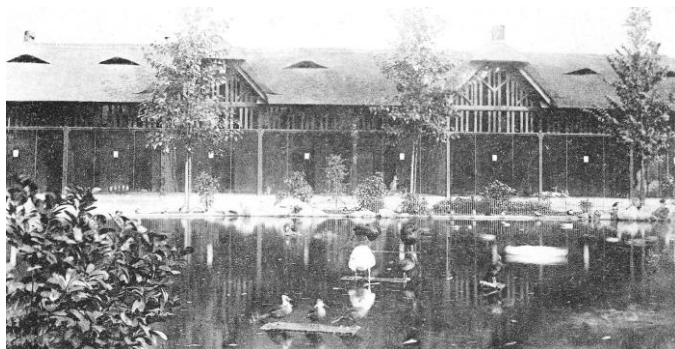
⁶⁶ KMDA-archief, Zoo, Plannenarchief: grondplan 1900.

Restaurant, Beeldbank KMDA

Struisvogelgebouw, ca. 1900, Beeldbank KMDA

Kangoeroegebouw, ca. 1900, Beeldbank KMDA

Aangezien het Moorse koffiehuis in de toekomst zou verdwijnen voor een nieuwe ingang aan het Koningin Astridplein, verdween het perk samen met de Zwitserse Chalet, dat omringd was met naaldbomen, om plaats te maken voor een restaurant. Thielens ontwierp een nieuw restaurant in een neo-Lodewijk XVI-stijl. Het paviljoen vertoonde echter eigentijdse stijlkenmerken waaronder het opvallend lichte glazen afdak gedragen door fijne ijzeren consoles sterk opvalt. Reeds in 1903 werd het restaurant vergroot. Vanwege de beschadiging van de Tweede Wereldoorlog zal de KMDA in 1953 een aantal verbouwingen uitvoeren die meteen meer opvangmogelijkheden voor een stijgende groep verbruikers moest bieden. In het volgende hoofdstuk wordt er dieper ingaan op dit gebouw

Op het perk van de herten langsheen de roofvogelkooien werd in 1895 een struisvogelverblijf opgericht in dezelfde stijl als het struisvogelverblijf uit 1871 van Servais. Dit is niet toevallig. Het struisvogelgebouw werd afgebroken en heropgebouwd naar een aangepast ontwerp van Thielens. Spijtig genoeg zijn de verbouwingsplannen in het plannenarchief van de KMDA niet bewaard gebleven.⁶⁷ In het volgende hoofdstuk wordt ook dieper ingaan op dit gebouw.

In 1897 werden drie percelen achter de voormalige kangoeroeverblijven langs de Ommeganckstraat (bijna met de hoek van de Carnotstraat) aangekocht. Het terrein van de Zoo schoof stuk voor stuk meer op naar de Ommeganckstraat. Als snel werden op die aangeworven terreinen nieuwe constructies geplaatst.

Emile Thielens ontwierp in 1898 op de aangeworven gronden een nieuw kangoeroeverblijf, de Melkerij, een toilet en afsluitingsmuur met toegangspoort

Eerst werd het kangoeroegebouw geconstrueerd. Dit langwerpige gebouw bestond uit acht traveeën voor de acht aparte binnenhokken. Onder het dak waren er lucht- en lichtopeningen voorzien. De binnenhokken waren van elkaar afgesloten met tralies tot op een bepaalde hoogte. Langsheen de afsluitingsmuur was er een dienstgang en vooraan was er een buitenverblijf voorzien met een arduinen sokkel. De gevel van de binnenkooien was bekleed met ruw gekapte natuurstenen. De dieren waren van de bezoeker afgesloten door traliwerk.

⁶⁷ KMDA-archief, Zoo, KMDA-plannenarchief; KMDA-archief, SAA, 1#2492

Melkerij met viiver, ca. 1910, *Privé-collectie Huub Behets*

Hertenverblijf, ca. 1900, *Beeldbank KMDA*

Zeeleeuwen, ca. 1910, *Privé-collectie Huub Behets*

In 1880 had J. Vekemans reeds het voorstel gedaan om een melkpaviljoen op te richten. Kort daarop volgde het voorstel om melk thuis af te leveren. Na aanvankelijk een eenvoudige hoeve te hebben voorzien, werd op de verworven gronden werd dus ook een melkerij opgericht in een Vlaamse neorenaissance stijl. De melkerij was gelegen naast het apengebouw, omdat men toen van mening was dat de aanwezigheid van herkauwers tuberculose bij primaten kon afweren. De koeien van de Zoo werden hier gestald, en gaven kwaliteitsmelk waarmee de kinderen van de Antwerpse burgerij werden grootgebracht.

Vóór 1900 had Thielens een ontwerp gemaakt voor een hertenverblijf om ondermeer alpacas, damherten en lama's in te huisvesten. Op het grondplan van 1876 staat dit dierenverblijf niet getekend, Gobbers bespreekt het niet in 1885, maar het staat wel op het grondplan van 1900 en zelfs samen met een uitbreiding. Uiteindelijk werd het ontwerp dus wel geconstrueerd. Momenteel bestaat het dierenverblijf nog steeds, hoewel de constructie meermaals werd aangepast.

Ook over de aanleg van een nieuw verblijf voor de zeeleeuwen is nergens informatie gevonden, maar deze rotsconstructie moet ook vóór 1900 hebben plaatsgevonden.

Plan du Jardin, ca. 1900

Verblijf voor berggeiten en buffels (nr.40), 1900, postprentkaart, *Privé-collectie Huub Behets*

In het KMDA-plannenarchief werd een grondplan van de dierentuin uit 1900 teruggevonden. Dit plan zal vergeleken worden met het vorige grondplan uit 1876.

In die 25 jaar heeft de tuin grondige veranderingen ondergaan. Het grondplan van 1900 toont in tegenstelling tot dat van 1876 en 1861 enkel de omtrek van de grasperken en de gebouwen. Om een beeld te krijgen van de beplanting en de aanleg van de tuin zijn de foto's uit de publicatie interessant. De vergelijking van de plannen 1876 en 1900 vertonen veel veranderingen in de aanleg van de grasperken: ze worden kleiner en meer verspreid. Waar ze vroeger als puzzelstukken in elkaar pasten, zijn het nu aparte 'eilandjes' geworden met daartussen brede paden.

Terwijl de grasperken kleiner werden, werden de gebouwen en dierenverblijven groter.

Op het plan zijn de rotspartijen welk duidelijk herkenbaar.

-Waar vroeger het Moors koffiehuis stond, staat nu op de kaart de nieuwe ingang en het administratiegebouw reeds aangeduid.

-Voor het feestzaalcomplex (nr.1) verdween twee grasperken, waaronder ook de eerste kiosk.

-Het grasperk voor het museumgebouw is verdwenen samen met het eerste struisvogelgebouw dat verhuisde (nr.4) naar de kant van de Ommeganckstraat.

-De vijver voor het apenverblijf en melkerij (nr.2, 3) is weg en werd samen met het kleine perk voor het voormalige hertenverblijf een groot grasperk. Het hertenverblijf werd vervangen door een struisvogelverblijf (nr.5)

-rechts van de roofvogelkooien werd een gedeelte ingenomen voor de rotspartijen van het nieuwe zeeleeuwenbassin (nr.9)

-Het grasperk voor het Egyptisch Paleis (nr.14) werd deels ingenomen door het buitenperk van de wapitiherten (nr.8)

-Ook het grasperk rond de Zwitserse chalet verdween om plaats te maken voor een nieuw café-restaurant (nr.48).

-Het grasperk dat het Indisch paleis (nr.45) van de antilopen en de waaivormige volière (nr.21-23) deelden, werd gescheiden.

-Het grasperk van de vijver met eilandje werd gesplitst ter hoogte van het Leeuwenpaleis (nr. 41-42).

-Aan de Ploegstraat werd in de zuidwestelijke hoek van de dierentuin een tweede restaurant (nr.34) opgericht. Het grasperk voor dit restaurant is verdwenen, waardoor een open terrein werd gecreëerd als speelplein voor kinderen.

Samen met het verwijderen van dit perk werden de omliggende grasperken verkleind. Op het plan is het romantisch ruinelandschap met rotsen en pseudo-ruïnes van een aquaduct duidelijk te herkenbaar (nr. 39-40).

In 1900 werden de twee ingangpaviljoentjes aan het Koningin Astridplein opgericht.

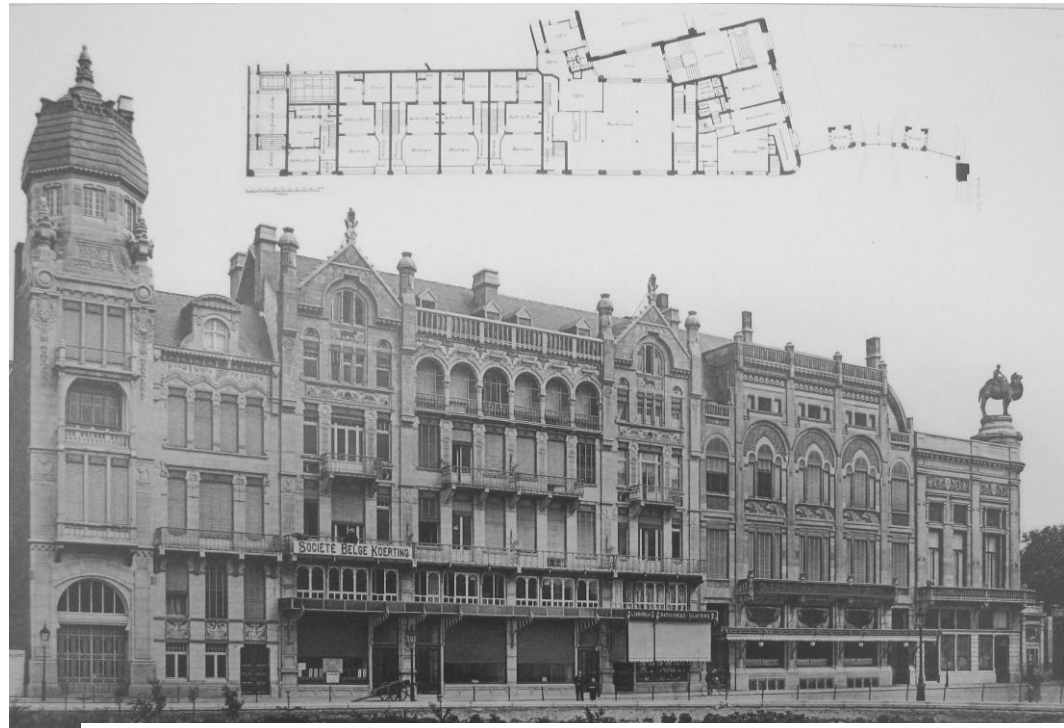
- 1: feestzaal
- 2: apenpaleis
- 3: melkerij
- 4: kangoeroe
- 5: struisvogels
- 6: roofvogelkooien
- 7: bevers
- 8: herten
- 9: zeeleeuwen
- 11: otters
- 12: wapitiherten
- 13: fazanten
- 14: Egyptische tempel
- 15: berenverblijf
- 16: grote vijver
- 18: volière met rotonde
- 19-20: vogelpaleis
- 21, 23: antilopen
- 22: volière
- 24: nijlpaarden
- 25: pauwen
- 26: runderen
- 29: panorama
- 30: guanaco's
- 31: lama's
- 32: eendenvolière
- 33: speelplein
- 34: restaurant
- 35: pauwen
- 36: varkens
- 37: walvis skelet
- 38: ratten
- 39: bergeiten
- 40: yaks
- 41: vijver met eilandje
- 42: leeuwenpaleis
- 43: pelikanen
- 45: antilopen
- 46: restaurant
- 48: volières

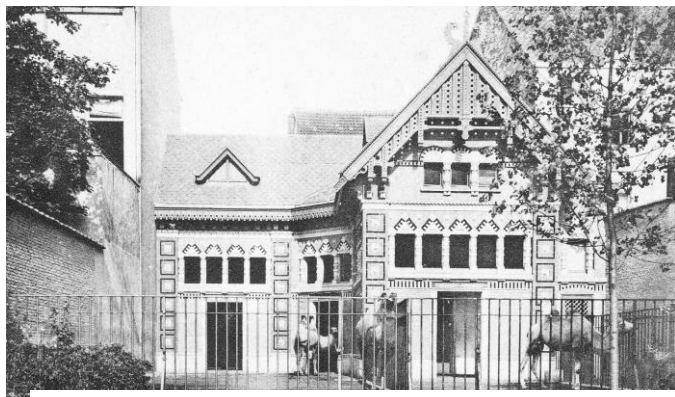
Modernisering aan het Koningin Astridplein en de zuidwestelijke hoek van de Zoo

Met de bouw van het station en de aanleg van het Koningin Astridplein kreeg de KMDA eindelijk na 25 jaar plannen de mogelijkheid tot de creatie van een waardevolle voorgevel en ingang. In 1899 werd het administratiegebouw, een nieuw restaurant en twee ingangspaviljoentjes ontworpen door Thielens. Het administratiegebouw en de twee ingangspaviljoentjes werden bekroond met een beeldhouwwerk van Josué Dupon. De ingang zelf werd opgericht waar vroeger het Moors koffiehuis stond. Vier jaar later in 1903 ontwierp Thielens een '*Project pour la construction d'une entrée spéciale a la grande salle; habitation du directeur et 4 maisons boutiques*'. De gebouwen werden opgericht op de plaats van de voormalige inkomdreef.

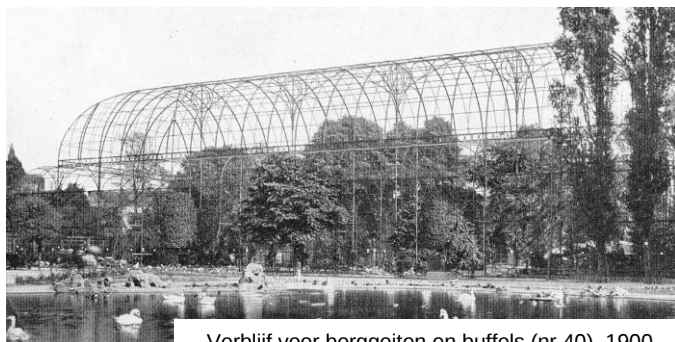
In de volgende hoofdstukken zal er over deze gebouwen en de kunstwerken iets dieper ingegaan worden.

Van links naar rechts: de ingang voor de feestzaal, directeurswoning, 4 winkels met woningen, restaurant Paon Royal, administratiegebouw en ingangspaviljoen, *L'Emulation*

Verblijf voor Bennet Wallaby kangoeroe, hier met kamelen, 1910, postprentkaart, *Privé-collectie Huub Behets*

Verblijf voor berggeiten en buffels (nr.40), 1900, postprentkaart, *Privé-collectie Huub Behets*

Runderengebouw, *KMDA-beeldbank*

Rond 1900 ontwierp Thielens op het in 1893 aangekochte terrein aan de Ommeganckstraat (aan de hoek met de Ploegstraat) een gebouw voor Bennet's Wallaby kangoeroes. Later werd het ook het verblijf voor kamelen en neushoorns. Het gebouw kreeg tussen de andere gebouwen van de Ommeganckstraat een L-vormig grondplan.⁶⁸

Volgens de kadastrale mutatieschets van 1905 werden er verschillend vergrotingen en nieuwe constructies uitgevoerd.

-waaronder de constructie van een verblijf voor kleine roofdieren naast het Leeuwenpaleis;

-de vergroting van Servais' hertengebouw aan Ploegstraat;

-de bouw van het Makigebouw naast het struisvogelverblijf

-en vergroting van het wapiti-hertenverblijf.

In het KMDA-plannenarchief zijn er echter geen bouwplannen van deze verbouwingen teruggevonden

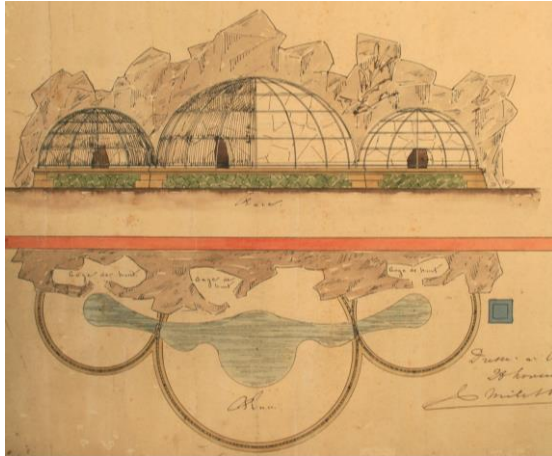
In hetzelfde jaar werd ook de grote volière voor steltlopers vóór het runderengebouw geconstrueerd. Deze volière was vervaardigd uit fijn traliewerk en gevlochten ijzerdraad en ondersteund door ijzeren kolommen. Men hoopte dat de indrukwekkende afmetingen deze vogels er zou toe brengen zich in het stukje 'vrije' natuur te vestigen. Het mocht niet zijn en in 1937 werd de constructie als inefficiënt afgebroken.

Op de kadastrale mutatieschets van 1909 werd het antilopengebouw of Indisch Paleis langs de ingangszijde ingekort en werd het eerste gebouw van de herkauwers afgebroken en werd er een nieuw en langwerpig runderengebouw geplaatst. De achtergevel werd een deel van de ommuring langs de Ploegstraat.⁶⁹

Thielens had reeds in 1894 een paviljoen voor ratten ontworpen, dit paviljoen stond naast het gebouw voor Bennet's Wallaby kangoeroes aan de uitgang aan de Ploegstraat. In het KMDA-plannenarchief is van dit gebouw een plan teruggevonden, maar meer informatie echter niet.

⁶⁸ VAN RUYSEVELT, SCHREVEVS 2007.

⁶⁹ Kadasterarchief Antwerpen, Kadastrale mutatieschets 1909.

Rattenverblijf, ontwerp Thielens 1894, KMDA- plannenarchief

1909, ontwerp Thielens, KMDA- plannenarchief

In deze periode heeft hij ook naast het Leeuwenpaleis een klein gebouw geconstrueerd voor de kleine roofdieren in dezelfde architecturale stijl als het Leeuwenpaleis. In tegenstelling tot wat hij enkele jaren gaat ontwerpen, werden hier alle buitenkooien wel nog met tralies voorzien. Er is over de bouw van dit dierenverblijf geen verdere informatie teruggevonden.

Na 1905 had de KMDA recht op de grond van de familie Le Clef waar gedurende 25 jaar het Panorama van Wörth heeft gestaan. De KMDA verkocht het schilderij en brak het gebouw af, want ze hadden met de zuidwestelijke hoek van de tuin grootse plannen.

Ondertussen werd de eendenvolière gedemonteerd, het restaurant, de ruïne voor de mouflons, het pauwenverblijf, de dienstgebouwen en de rotsachtige verblijven van de yaks afgebroken. Want na meer dan 30 jaar wachten op een aquarium en reptielengebouw maakte Thielens in 1909 de plannen voor de hele modernisering de zuidwestelijke hoek. Voor de heraanleg van de hoek had de KMDA natuurlijk geen andere keuze dan de hele hoek met de grond gelijk te maken en alles opnieuw aan te leggen.

Samen met de bouwplannen van het aquarium en het reptielenverblijf ontwierp Thielens ook het panoramapark naar de inzichten van Carl Hagenbeck. Het optrekken van de gigantische spoorweghal van het Centraal Station werd aanzien als een visueel obstakel. Er werd beslist om de splinternieuwe hal zo veel mogelijk van het oog van de bezoeker te onttrekken en een nieuw kunstmatig park werd als oplossing vooropgesteld. Daarenboven won de KMDA door de hoogtewerking nieuwe terreinen, om in de visie van Hagenbeck, dieren in een landschap te plaatsen dat het oorspronkelijke biotoop opriep. Verder liet hij de eendenvolière van Servais heropbouwen tussen het runderengebouw en het aquarium.

Samen met de bouwplannen van de nieuwe dierenverblijven ontwierp hij ook het landschappelijke aspect van de tuin:

- het grasperk met de vijver met eilandje werd heraangelegd en de vijver zelf werd grotendeels gedumpt.
- de vijver werd in een slingerbeweging en aan de hand van twee bruggetjes verdeeld over drie perken dicht bij het aquarium
- het wandelparcours van het panoramapark

Tijdens de aanleg van de zuidwestelijke hoek, Beeldbank KMDA

Bouw van de brug, Beeldbank KMDA

Voor de gevel van het aquarium en reptielengebouw koos Thielens voor een Romeinse tempel op een rots. De voorgevel langs de diertuin bestond uit twee bouwlagen, waarvan er eigenlijk maar 1 te zien is, namelijk de tempel. Ter hoogte van de rotswand werd het aquarium geïntegreerd en de tempel was voorbehouden voor de reptielen. Voor meer informatie over dit gebouw, wordt verwezen naar p. in deel twee. Het rotsengeheel werd ontworpen door P. Jaquet, architecte paysagiste uit Brussel. De '*travaux de rochers et rustiques*' werden uitgevoerd door meneer F. Dumilieu, een rocailleur uit Brussel gespecialiseerd in de *décoration pittoresque de parcs et jardins*. Jaquet maakte een plan en tekening van de rotswand van het aquarium. Op zijn tekening voorziet hij beplanting tussen de rotspartijen. Het panoramapark werd dan aansluitend met de rotspartij van het aquarium geconstrueerd. Een wandelweg leidde de bezoeker bergop over een brug en terug naar beneden. Op de brug had de bezoeker een fantastisch zicht op de diertuin en de onderliggende dierenverblijven. De binnenverblijven van de dieren waren ondergebracht onder de omhooggaande wandelweg. De gevel was helemaal in similirots bekleed waardoor het leek alsof de dieren in grotten leefden.

Plan du Jardin, 1909

In de gids *Jardin Zoologique d'Anvers* rond 1909-1910 werd een grondplan toegevoegd en verschillende foto's van de gebouwen en dieren die op dat moment in de tuin aanwezig waren.

Deze bron geeft een duidelijk beeld van het toenmalige uitzicht van de dierentuin.⁷⁰

De tuin leek rond 1900 versnipperd in allerlei kleine grasperkjes, maar nu een 9 jaar later heeft men geopteerd om terug grotere grasperken aan te leggen, die op deze manier meer rust brengen in de tuin en het wandelparcours.

Aan de hand van dit plan kunnen de volgende vaststellingen gemaakt worden:

- De dichte begroeiing was nog steeds gecentreerd op bepaalde plaatsen op een perk. Dit kan niet alleen afgeleid worden van de bijgevoegde foto's, maar ook van de kleine ovale aanduidingen binnen de perken op de plattegrond. Deze ovale aanduidingen op de plattegrond komen overeen met de gecentreerde begroeiingen op de foto's uit dezelfde periode.
- Verder blijven veel perken louter met gras bedekt en diende hun oppervlak bijna helemaal als buitenperk voor de dieren, zeker voor de viervoeters.
- Het grasperk voor melkerij en kangoeroegebouw heeft een vijver (nr.6) gekregen.
- Het grasperk voor het apenpaleis (nr.3) werd verkleind
- Het grasperk voor de roofvogelkooien(nr.9) vergroot.
- Het grasperk aan de ingang werd verkleind met de bouw van de ingang en administratie.
- Het grasperk achter de herten (nr.13) en links van het berengebouw (nr.27) heeft een smalle slingerende waterpartij gekregen dat vóór het monument '*Indiaanse ruiter door jaguars aangevallen*' aangebracht was. Deze nieuwe waterpartij was louter decoratief. Het grasperk had een vrij exotische beplanting met palmbomen, waterlelies, waterval...
- Zoals reeds aangehaald was de grootste aanpassing de heraanleg van de zuidwestelijke hoek van de dierentuin. De bouw van het aquarium (nr.33), panoramapark (nr.38-40), volière voor steltlopers (nr.29) en eendenvolière ging gepaard met de heraanleg van de vijvers (nr.28, 34,35) en grasperken. De vijver met het eilandje werd heraangelegd en uitgebreid naar de Ploegstraat toe. Het nijlpaardengebouw (nr.27) ligt nu bijna helemaal omgeven door water. Het grasperk voor de volière voor steltlopers werd in beslag genomen door de vijver. Aan het aquarium werd een nieuwe waterpartij gecreëerd voor de krokodillen en een waterval (nr.34-35).

⁷⁰ *Jardin Zoologique d'Anvers*, Antwerpen 1909.

- 1:ingang
- 2: feestzaalcomplex
- 3: apenpaleis
- 4: melkerij
- 5: kangoeroe
- 6: vijver
- 7: maki
- 8 struisvogels
- 9: roofvogelkooien
- 10: wasberen
- 11:zeehonden
- 12: zeeleeuwen
- 13: herten
- 14: bevers
- 15: kamelen
- 16: ratten
- 18: alpaca's
- 19: varkens
- 20: Egyptische tempel
- 21: beren
- 22: vijver (watervogels)
- 23: voliëre met rotonde
- 24: vogelpaleis
- 25: fazanten
- 26: antilopen
- 27: nijlpaarden
- 28: grote vijver
- 29: voliëre pelikanen
- 30: fazanten
- 31: runderen
- 32: eendenvoliëre
- 33: aquarium
- 34: vijver waterlelies
- 35: vijver met waterval
- 36: struisvogels
- 37: reptielen
- 38: panoramapark
- 39: wilde schapen
- 40: thars
- 41: kleine roofdieren
- 42: leeuwenpaleis
- 43: Indisch paleis
- 44: kraanvogels
- 45: restaurant

Plan du Jardin, 1910

'Souvenir (Album et Plan) du Jardin Zoologique d'Anvers' is een heruitgave van de gids *Jardin Zoologique d'Anvers*. De plattegrond is opnieuw toegevoegd en de meeste foto's zijn hetzelfde.⁷¹ Toch is er één verschil op de plattegrond van 1909 en 1910 op te merken, namelijk de samenvoeging van de perken vóór het vogelpaleis (nr.24-25), waar ook de waterpartij werd verlengd.

⁷¹ *Souvenir (Album et Plan) du Jardin Zoologique d'Anvers*, Antwerpen 1910.

De tuin aan de hand van postprentkaarten

Aan vijver melkerij, *Beeldbank KMDA*

Zicht op restaurant, *Beeldbank KMDA*

Er zijn verschillende postprentkaarten en foto's bewaard gebleven die een beeld van de tuin tussen 1895-1920 weergeven. De exacte datum van de foto's of prentkaarten was vrij moeilijk te achterhalen. Aan de hand van de gebouwen kon er geschat worden dat de bijgevoegde foto's in de periode 1895-1920 gemaakt waren. Er werden volgende conclusies getrokken voor het algemeen beeld van de tuin, enkele lokale eigenschappen van de tuin en de dierenperken.

Het beeld over de hele tuin:

- de wandelwegen waren breed en vrij recht getrokken, keurig afgewerkt met ijzeren boogjes.
- langs de wandelpaden was er een lage begroeiing van gras of bloemen
- de bloemen waren in eenvoudige patronen aangeplant
- weinig struiken langs de wandelwegen
- de bomen hadden veel plaats om hun kruin volledig te laten ontplooiën.
- verschillende soorten bomen stonden op enige afstand van elkaar, waardoor ze visueel heel goed te onderscheiden waren.
- veel open graspartijen, waardoor er verschillende zichten op andere delen van de tuin en interessante gebouwen gecreëerd werden. Zo kon men van de grote volière naar het gebouw van de runderen kijken.
- ook de vijvers zorgden voor open plaatsen en verzichten
- rond het panoramapark valt op dat er meer 'wilde' begroeiing is die bij de rotspartijen/concept past.
- creatie van speciale sierperken.
- de grote perken, ook aan het feestzalencomplex en café was voornamelijk opgebouwd uit gras
- de vijvers waren bedoeld als verblijfplaats van verschillende vogelsoorten. In de grote vijver was er zelfs een afsluiting om twee vogelverblijven van elkaar te scheiden.

Zicht op leeuwenpaleis, *Beeldbank KMDA*

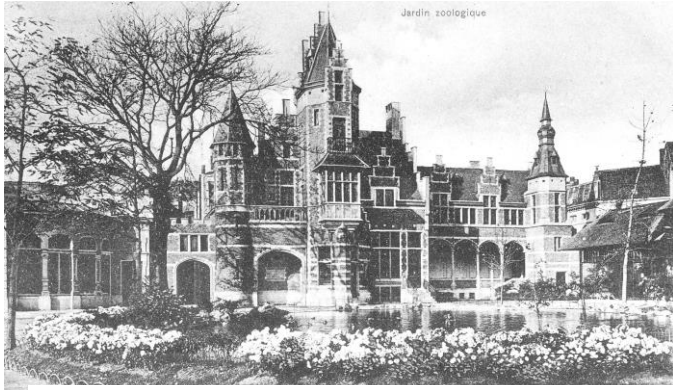
Zicht op Alpine tuintje, postprentkaart, *privé-collectie Huub Behets*

Ter hoogte van het station zicht op nijlpaardengebouw, postprentkaart, *privé-collectie Huub Behets*

Zicht van grote volière over naar feestzalencentree, postprentkaart, *privé-collectie Huub Behets*

Vijver voor Melkerij, postprentkaart, *privé-collectie Huub Behets*

Enkele lokale eigenschappen van de tuin:

- de vijver voor de melkerij lag op in een vlak gedeelte van de tuin
- de ruimte achter de ingang aan het Koningin Astridplein had een grasperk waar ook verschillende bomen groeide. De bezoekers kwamen direct binnen in een groene omgeving.
- het perk tussen de waterval en het aquarium was lichtjes opgehoogd waarop het beeld van de Indiaanse Jager reeds stond. Van hieruit had men een open zicht op de Romeinse tempel.
- het beeld van de Indiaanse Ruiter staat omringd met exotische beplanting

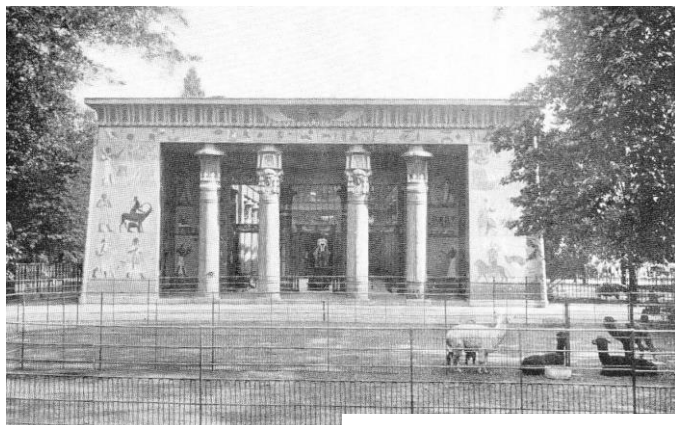
Beeld Indiaanse Ruiter, *Beeldbank KMDA*

Ingang, postprentkaart, *privé-collectie Huub Behets*

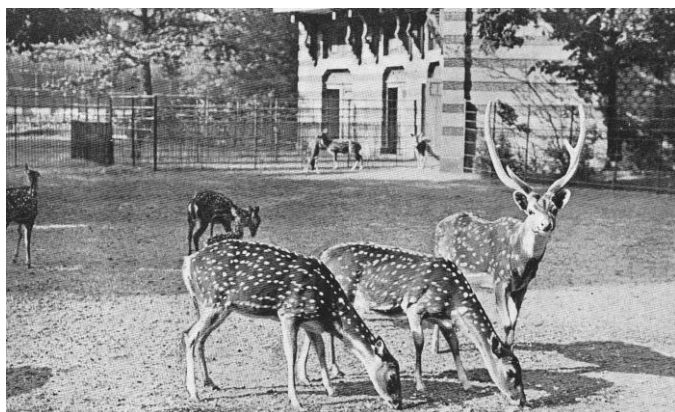
Beeld Indiaanse Jager, *Beeldbank KMDA*

Hertenperken, Beeldbank KMDA

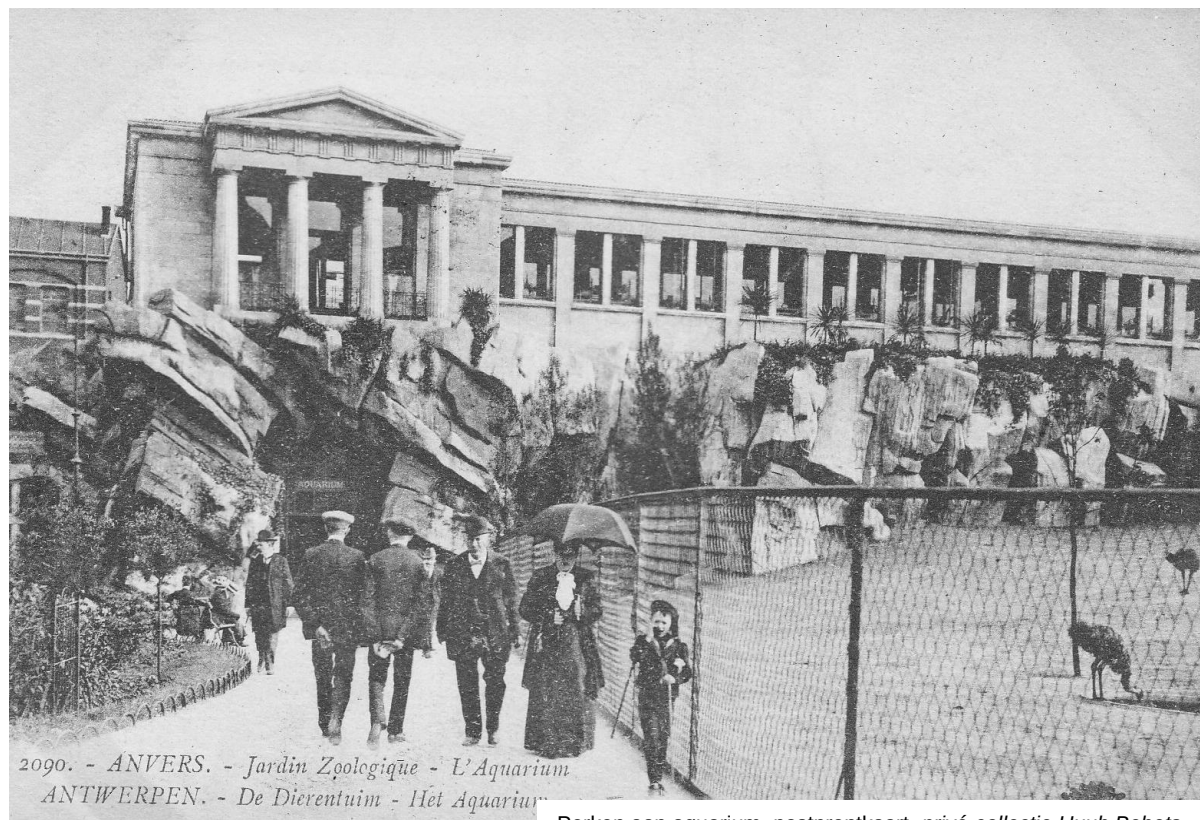
Giraffen Egyptische Tempel, Beeldbank KMDA

Perk aan antilopegebouw, postprentkaart, privé-collectie Huub Behets

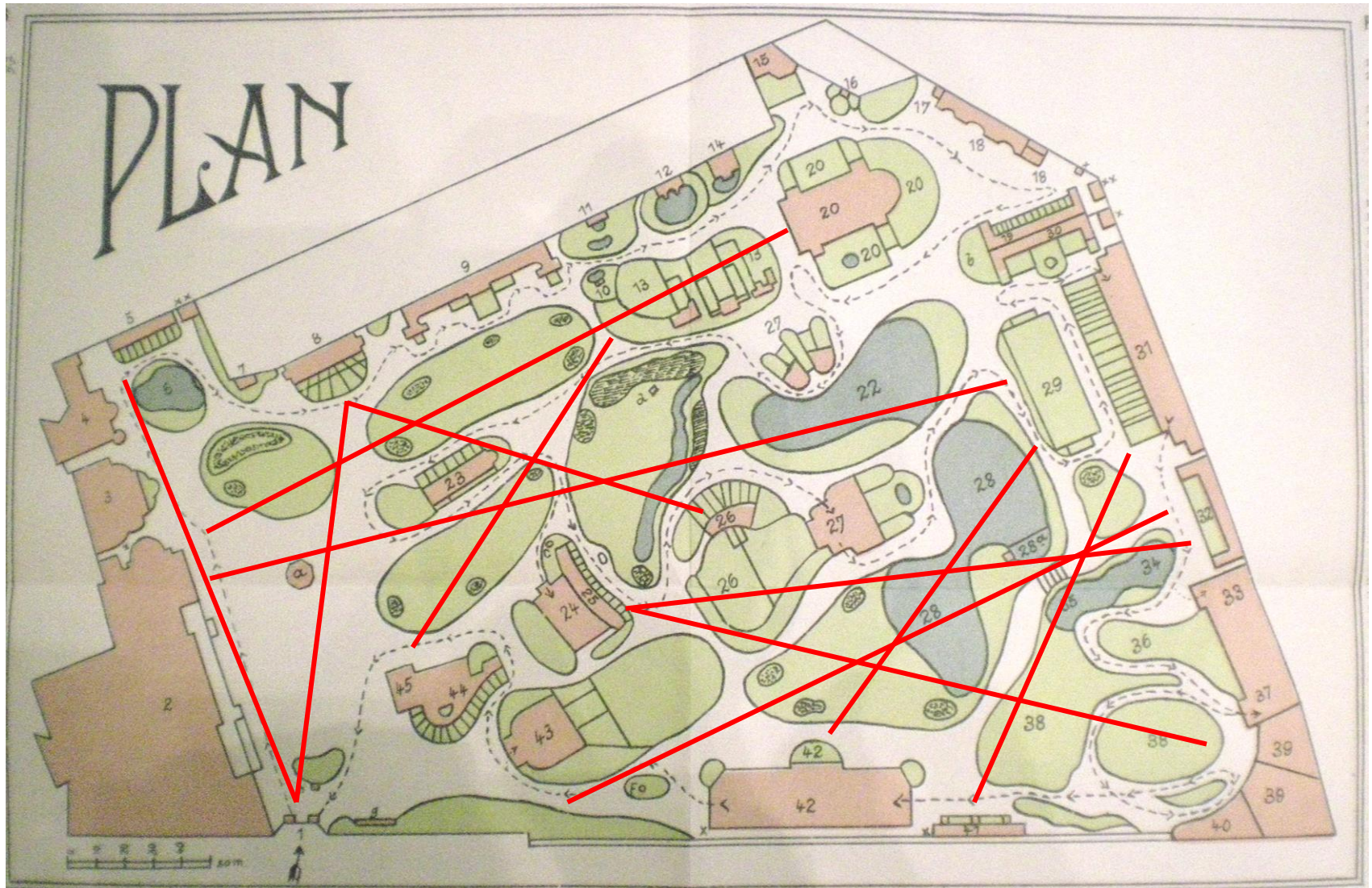
De opmaak van de dierenperken:

- de dierenperken waren heel sober, weinig beplanting, enkel gras, rotspartijen en palmbomen
- de dierenperken waren meestal van de wandelwegen gescheiden door traliwerk
- de dierenperken waren afgesloten met traliwerk dat vrij hoog kwam. Daar rond was er nog een balustrade geplaatst om de bezoeker op afstand te houden, niet alleen ter beveiliging van de mens, maar ook zodat hij het dier niet kan voederen, aanraken of eventueel mishandelen.
- het panoramapark was verdiept en de afboording met het reptielengebouw zorgde visueel voor verschillende niveau verschillen in de zuidwestelijke hoek van de tuin. Tussen de rotsen waren verschillende struiken en heesters gepland die beter bij het rotslandschap en de flora van het land van herkomst van de dieren pasten.

Perken aan aquarium, postprentkaart, privé-collectie Huub Behets

Opvallend is dat de foto's verschillende open doorzichten tonen. De tuin en beplanting werden blijkbaar zodanig geplant dat er bepaalde zichten gecreëerd werden. Er werd een poging gedaan om aan de hand van de foto's op het grondplan van 1909 een beeld te geven van de verschillend doorzichten die op dat moment in de tuin aanwezig waren.

III 1914-1945

De Eerste Wereldoorlog

Begin september 1914 verscheen de eerste zeppelin boven de stad. De directie wachtte niet om passende maatregelen te treffen. De roofdieren werden deels in de kelders van hun verblijven ondergebracht en deels achteraan in de tuin in de dienstgebouwen, die door hun betonnen constructie beter beschutting boden.

Op 7 oktober 1914 werden de gevaarlijke dieren: panthers, tijgers, leeuwen, beren, een jaguar, een wolf en gifslangen neer geschoten....De uitdunning van het dierenbestand gebeurde trapsgewijs. Tenslotte zag men op het einde van de oorlog zich verplicht buffels, antilopen en andere herkauwers uit te schakelen en het vlees aan de beenhouwers in de stad te verkopen. Het houden van de dieren was door de hoge prijs van het voeder niet langer te verantwoorden. Verder werd de feestzaal ingericht als ziekenverblijf. De zaal stond vol bedden waar verschillende gewonden door verpleegsters konden verzorgd worden.

In de nacht van 8 op 9 oktober viel een bom in de tuin en bracht schade aan een de volières en aan het glaswerk. Op 28 oktober 1917 was het station opnieuw een doelwitte waardoor de diertuin zes voltreffers moest incasseren. Het roofdierengebouw, een volière en het verblijf van de struisvogels werden zwaar getroffen....⁷²

Op het einde van 1917 aanvaarde de Raad van Bestuur met tegenzin een bod van Edward de Beukelaer om de nr. 43-45 aan de overzijde van de Ploegstraat gelegen en samen 4700m² groot voor afbraak van de huizen te verkopen. De oorlogsomstandigheden hadden bijgedragen tot het inperken van de expansiemogelijkheden van de KMDA. Het was immers de enige uitweg. Voor E. de Beukelaer was het een goede zaak. Hij kon nu zijn biscuitfabriek in de Lange Kievitstraat waar hij in 1870 begonnen was, eindelijk met nieuwe gebouwen uitbreiden.

Toch voegde de KMDA tussen 1917 en 1939 een 5-tal huizen in de Ommeganckstraat aan haar domein toe (nr. 16, 36, 40, 46, 56) en na 1940 nogmaals 15 huizen.

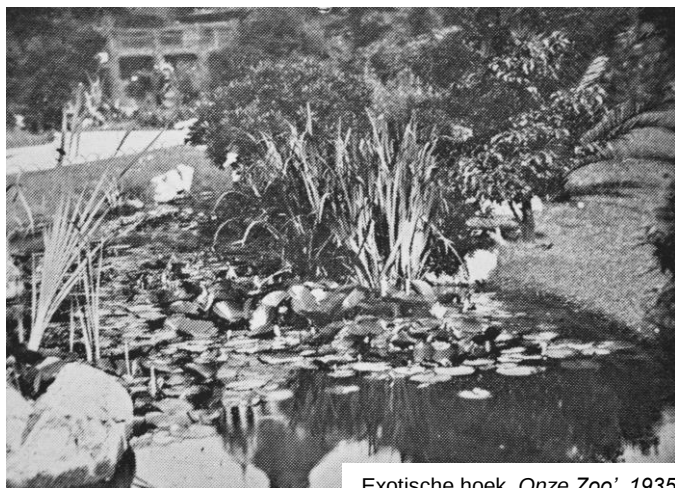
⁷² KMDA-archief, SAA, 1#3007; BAETENS 1993.

Het interbellum: een eerste modernisering

Na de Eerste Wereldoorlog was een van de dringendste taken het opbouwen van een nieuw dierenbestand. Budgettair stond de KMDA niet sterk, maar de Zoo van Antwerpen mocht rekenen op de steun van het Belgisch Koloniaal Bestuur en werden er dieren uit andere dierentuinen geschonken. Verder was er niet veel ruimte voor nieuwe investeringen.⁷³ Toch startte de KMDA rond 1935 met de modernisering van de dierentuin. De echte modernisering zal pas van start gaan na de Tweede Wereldoorlog met directeur Walter van den Bergh en architect René Grosemans.

De modernisering tijdens het interbellum was vooral gericht op de aanleg van bloemen en planten in de tuin en het creëren van een nieuw natuurlijk park met zo weinig mogelijk traliewerk. De tuin kreeg extra aandacht omdat deze het snelst te herstellen was na de oorlog.

In de tweede editie van 'Onze Zoo' juli 1935 werd een speciaal artikel gepubliceerd over de bloemenpracht in de tuin. De toenmalige hoofdhovenier was Florent Block, die voor '*d'urbanisation zoologique*' zorgde. Hij volgde zijn vader Louis Block op. Samen met zijn team heeft hij een park vol bloemenweelde gecreëerd. In het artikel staan de verschillende bloemen en planten opgesomd. Opmerkelijk zijn vooral het grote aantal roze en rode geraniums en begonia's die in de tuin werden geplant.

Exotische hoek, Onze Zoo', 1935

Verder werden er ook speciale florale hoekjes in de tuin aangelegd:

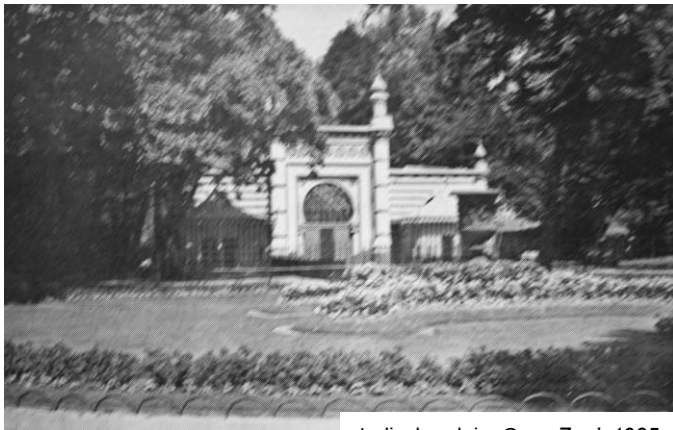
-In de richting van het Egyptisch paleis ter hoogte van de roofvogelkooien en het vogelpaleis was er een '**exotische hoek**' gecreëerd: *A hauteur des rapaces, sur la droite, voici que s'épanouit une oasis véritable dans le ordre de cette grande oasis figurée qu'est le Zoo. Les habitués l'appellent le 'coin exotique'. Cette pittoresque clairière encadrée d'altères frondaisons, s'agrémentent des plus beaux exemplaires de la luxuriante végétation exotique'.*

⁷³ BAETENS 1993.

Mexicaanse tuin, Onze Zoo', 1935

-En een beetje verder was er een **'Mexicaanse tuin'**, *'qu'affirme une admirable collection d'agaves géants (Ag. Glaucum, Ag. Mexicanum, Ag. americanum) d'opones, nopals, aloès, echeverias, cactus emphatiques dardant leur rigide armure sur un fond vert tendre, piqueté de fleurettes pourpres de mesembri anthemum cordifolium'*.

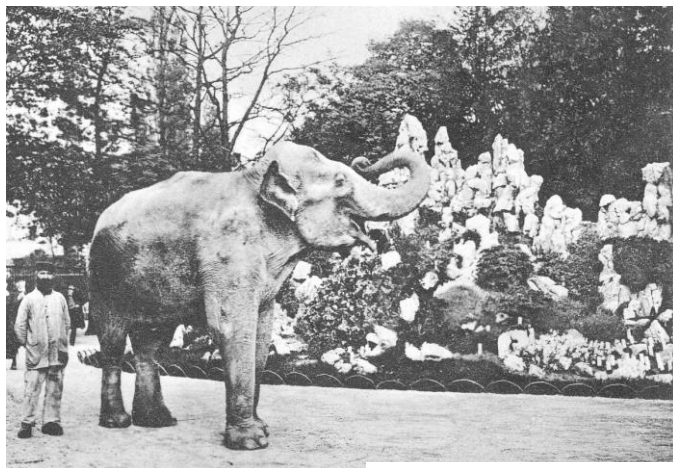
Indisch paleis, Onze Zoo', 1935

-Opmerkelijk was de **decoratieve compositie** aan het Indisch paleis. *'Sur une espace de quelque neuf cents mètres carrés de larges plates-bandes circulaires tapissées de géraniums 'Purper Koenig', alternent avec des corbeilles de géraniums 'triomphe de Gand' et 'Perle Rose'*.

Grote volière, Beeldbank KMDA

-Langsheen de volière voor de steltopers werd er een **'concours régional'** gecreëerd *'d'ingénieux mariages de bégonias, d'agérates, de centaures candides'*.

Alpine tuin, Beeldbank KMDA

-lets verder was er ook een '*jardin genre alpestre*, qui se présente comme un rocher fleuri, au seuil de plaine de jeu autour de sanglier de bronze qui en défend l'accès : hélianthès jaunes, Phlox roses, blancs, rouges, saxifrages, véroniques bleues, delphiniums mauves, papavers rouges, mignonnes verveines vermillon, pensées violettes jaillissent, s'accrochent, rampent et serpentent parmi tous les gris, tous les verts des rocailles et des feuillages'.⁷⁴ Deze Alpine tuin was reeds aanwezig sinds 1861.

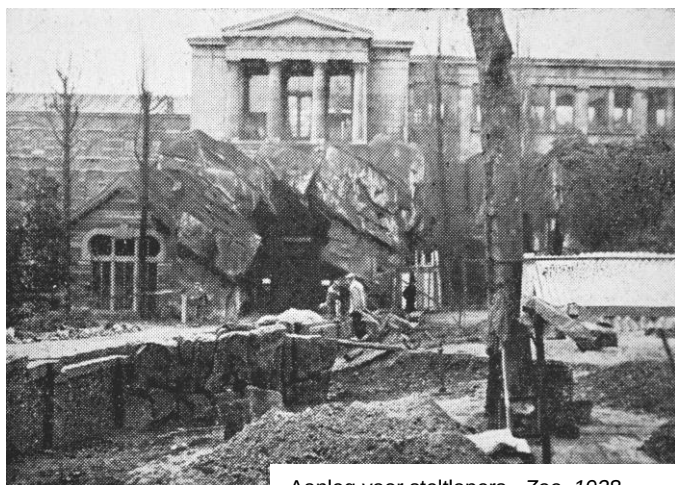

Vlaamse tuin, 'Onze Zoo', 1935

-Zo werd in 1935-37 de kleine vijver voor de melkerij gedempt om plaats te maken voor een aangelegde '**Vlaamse tuin**' in een stijl die bij de melkerij in neo-Vlaamse renaissance aansloot. In tegenstelling tot de Franse tuin en de romantische Engelse tuin, had deze Vlaamse tuin een functioneel karakter. Deze tuin was derhalve niet enkel een siertuin, er werd ook in geteeld. Vandaar dat de symmetrische geledingen omgeven waren door een haagje en een tuinpoortje om knaagdieren uit de aanplantingen te houden. Centraal bevond zich een waterput.⁷⁵

⁷⁴ 'Onze Zoo', 2^e j., 1935. Er werd bewust gekozen om de Franse tekst over te nemen om een verkeerde interpretatie van de tuinaanleg en de beplanting te voorkomen.

⁷⁵ Zoo Antwerpen, 55^e j. nr. 2 oktober 1989

Watutsirunderen, *Onze Zoo*, 1935Aanleg voor steltlopers, *Zoo*, 1938

In het kader van de inzichten van Carl Hagenbeck en de modernisering van de dierentuin werd het traliwerk waar het mogelijk was systematisch afgebroken. In 1935 werd ook besloten om de grote vogelkooi voor het runderengebouw af te breken. De vogelkooi verkeerde reeds in 1931 in een bouwvallige staat. Daarnaast beantwoordde het niet aan zijn doel. Toen men destijds tot het oprichten van deze volière besloot verkeerde men in de hoop, dat de vogels hier het leven in de vrije natuur zouden hernemen, dat ze hun nesten tussen de bomen en het ijzerwerk zouden gebouwd hebben en er geleidelijk te midden van de kunstmatige aangelegde tuin een brokje ongerepte natuur zou verkregen worden. Uiteindelijk bleef de volière een gewone vogelkooi te zijn, dan wel van een reusachtige afmeting.⁷⁶

Op de fundatie van de grote vogelkooi werd door Emiel Van Averbek twee gebouwen voor watutsirunderen en bizons ontworpen. De twee aparte dierenverblijven hadden het uitzicht van een blokhut.

Verder werd ook het traliwerk rond de buitenperken van de olifanten en de nijlpaarden verwijderd rond 1936.⁷⁷

Voor het aquarium werd een groot 'renfort' van rotsen gecreëerd op de oude plaats van de struisvogels om een nieuw natuurlijk perk zonder traliwerk voor de grote steltlopers.

⁷⁶ *'Onze Zoo'*, 2^e jaargang, 1935.

⁷⁷ *Onze Zoo*, november 1936

Plan du Jardin, 1937Zicht op brug panoramapark, *Onze Zoo*, 1935Wandelweg langs herten, *Onze Zoo*, 1935

Bij de dossiers over de schade van de Wereldoorlogen in het KMDA-archief werd een grondplan van de dierentuin in 1937 teruggevonden. Het plan werd opgesteld door Emile Thielens in 1910 en in 1937 aangepast aan de toenmalige toestand van de dierentuin. De juiste context van dit plan en de betekenis van de nummering werd tijdens dit onderzoek niet teruggevonden. Het grondplan is echter wel interessant om een overzicht van de evolutie van de tuin tussen 1910 en 1937 aan te tonen.

Hoewel er niet zoveel veranderingen zijn aangebracht, worden de eerder beschreven ingrepen van de aanleg van de Vlaamse tuin, het bloemenperk aan het Indische Paleis en de twee dierenverblijven voor bizons en watutsirunderen duidelijk op het plan weergegeven. Een andere verandering is de verkleining van de vijver aan het berenverblijf.⁷⁸

Verder toont het plan wel dat er nog veel open grasperken zijn met een geconcentreerde begroeiing langs de randen. Voor de eerste maal is er ook een duidelijk overzicht van de plaatsing van de bomen.

Een afbeelding van de tuin in de herfst van 1935 geeft een zicht op het wandelpad tussen het berenverblijf en de achterkant van het hertenverblijf. Het lijkt alsof deze een wandelweg een dreef is. Op het grondplan van 1937 kan de aanleg van de bomen teruggevonden worden. Hierdoor kan worden aangenomen dat de plaatsing van de bomen op de plattegrond vrij correct werd weergegeven.⁷⁹

⁷⁸ KMDA-archief, SAA, 1#2935.

⁷⁹ *Onze Zoo*, 2e jaargang, 1935.

Kakatoeverblijf, Zoo, 1938

In 1938 werd de Alpine tuin afgebroken om op de hoek van het gebouw met de varkenskoten en pauwvolière een volière voor kakatoes te bouwen. Deze nieuwe volière werd opgericht in een provinciaalse stijl, blijkbaar in een warme kleur die volgens de KMDA deed *herinneren aan het zonnige zuiden met zijn schitterende lichtspiegelingen. De blinkende, groene pannen, de vuurrode pergola, de sierlijk bogen, zijn allen onmiskenbare kentekens van een betrachting naar stijl.*⁸⁰

De KMDA zorgde in de dierentuin niet alleen voor ontspanning van de volwassenen, maar ook van de kinderen. In 1880 was er de mogelijkheid dat de kinderen op enkele dieren rondritjes konden maken, in 1887 kwam er reeds een speeltuin, maar een Baby-Zoo kwam pas in 1939 tot stand. Deze Baby-Zoo werd opgericht op de grond van enkele afgebroken huizen langs de Ommeganckstraat achter de roofvogelkooien. A. Van Averbeké ontwierp hiervoor ook een afsluitingsmuur langs de Ommeganckstraat.⁸¹

De KMDA had eerste het idee om de kinderen vrij te laten spelen met de diertjes. Ze zijn hier van moeten afstappen om dat de dieren onhandelbaar werden.

Tijdens het onderzoek werd er weinig informatie gevonden over de Baby-Zoo, maar enkele bijgevoegde foto's spreken voor zich.⁸²

3 foto's van de Baby-Zoo, Zoo', 1939

⁸⁰ Zoo, 4^e j. augustus 1938.

⁸¹ KMDA-archief, SAA, 1#2496.

⁸² Zoo, 5^e j. Juni 1939.

Schade na de Tweede Wereldoorlog

Verwoesting Indisch paleis, Zoo, 1945

Verwoesting Indisch paleis, Beeldbank KMDA

Op 10 mei 1940 viel het Duitse leger België binnen. Ons land zou voor een tweede maal in korte tijd de ellende van oorlog en bezetting moeten doorstaan. Het scenario uit de Eerste Wereldoorlog herhaalde zich. Onmiddellijk na het uitbreken van de strijd werden 31 roofdieren neergeschoten.

Op het einde van de oorlog kwam er een vliegende bom op de tuin terecht, die onder meer schade berokkende aan het aquarium, het reptielen- en vogelgebouw. Verder troffen 16 bommen in 1944 bovenop de reeds genoemde verblijven ook het nijlpaardengebouw, de wintertuin en het museum. Alsof dat nog niet volstond nam de verzetsgroep 'De Witte Brigade' vanaf 4 september 1944 voor twee maand haar intrek in de zoo. Bij gebrek aan voldoende plaats werden een aantal mensen, verdacht van collaboratie, door het verzet in de lege leeuwenkooien opgesloten. Op 17 november 1944 was het de beurt aan de Britten om bezit te nemen van de dierentuin. Rond de kiosk verrezen barakken voor de soldaten en de feestzalen, de marmeren zaal inclus, werden ingericht als dancing.⁸³

De Tweede Wereldoorlog zorgde voor heel wat meer schade aan de dierentuin dan de Eerste Wereldoorlog. De verschillende bominslagen hadden er voor gezorgd dat er geen enkel ruit heel bleef.

In het KMDA-archief in het Stadsarchief van Antwerpen is er briefwisseling rond het schadebeeld van de dierentuin teruggevonden. In het dossier dat het meest volledige en duidelijk overzicht geeft, is er de briefwisseling rond het verslag van 1953 van de KMDA aan het ministerie van Openbare Werken en van Wederopbouw gevonden.

Deze briefwisseling vermeld het volgende:

'Tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 werd het bezit van de KMDA ononderbroken geteist in haar onroerend een roerende goederen. De oorzaken der afgelopen schade zijn vooral toe te schrijven aan het neerkomen van projectielen van afweergeschut in de tuin zelf, het inslaan van vliegende bommen in de onmiddellijke omgeving.

Bij Koninklijk Besluit van 30 november 1951 werden de kosten van herstel der oorlogschade aan de goederen der KMDA ten laste gelegd van de staat.

⁸³ BAETENS 1993.

*Aanvankelijk werd een technisch verslag van vaststellingen en raming opgemaakt door de heer Grosemans, architect te Antwerpen, over gans het complex toebehorende aan de Maatschappij. Achteraf is gebleken dat in bewust verslag meerder schade posten niet vermeld werden, daar enerzijds gezien de uitgebreidheid van de opstelling ervan zij bij misslag werden vergeten en anderzijds ze op het ogenblik der opname niet rechtstreeks de visu vast te stellen waren, zoals, o.m. de ondergrondse leidingen binnen en buiten de gebouwen, de vijvers en dergelijke, waaraan nochtans merkelijke schade werd berokkend.*⁸⁴

Uit de briefwisseling blijkt dat de nieuwe huisarchitect René Grosemans en de Raad van Bestuur allereerst belang hechtte aan de restauratie van het feestzaalcomplex en de paviljoenen van de dieren. Over de schade in de tuin wordt echter niet veel vermeld, alleen de schade aan de riolering, de rotsen en de vijvers. Er werd geen schadevergoeding voor de beplanting of heraanleg van de tuin aangevraagd. Het veilig onderbrengen van de dieren en de voortgang van het culturele leven van de KMDA was prioriteit.

De meeste gebouwen hadden een algemene schade van: glas (voornamelijk), dakwerken, stucwerk, schrijnwerk en schilderen: algemene herstellingswerken. Het schadeverslag meldde welke schade er per gebouw en per jaar, gedurende 1940-1944, was aangebracht: De volgende gebouwen waren getroffen: *'feestpaleis, aquarium, reptielengebouw, buffelgebouw, Egyptische tempel, gebouw kleine vogels, nijlpaardengebouw, leeuwengebouw, antilopengebouw (Indisch Paleis), apengebouw, werkplaatsen, wintertuin, spiegelvolière, kangoeroes, struisvogels, kleine volière, argussen, kamelen, lamas, aubette, wc's achter de varkenstal, varkensstal, kakatoes, pauwenvolière, toevluchthuis voor watervogels, kleine roofdieren en dienstlokalen onder berg.'*

Pas daarna werd de schade aan de rotsen, riolen in de tuin en de vijvers vermeld.

De twee gebouwen die de grootste schade opliepen waren het antilopengebouw en het leeuwenpaleis. Bij het antilopengebouw werd *'de glazen midden koepel rustend op ijzeren gebinten en kleine geuten kolommen geheel vernield, ook de gebintenstaven doorgebogen alsmede de glasroeden en al het glas werd vernield. Als ook het rondlopend zinken dak op houten roostering dat ook geheel doorgedrukt is. Het werd dan ook afgebroken.'*⁸⁵

⁸⁴ KMDA-archief, SAA, 1#3004.

⁸⁵ KMDA-archief, SAA, 1#3004.

Het beeld van de schade aan de rotsen is volgens het verslag het volgende:

'Geheel het rotslandschap, gelegen op korte afstand van de plaats der ontploffing: werd fel beschadigd. Het herstel hiervan valt niet te onderschatten, ook dient rekening gehouden met de hoge stellingen welke soms te maken zijn voor het uitvoeren der herstellingswerken.

Het herstel van voormelde rotsen omvat de volgende bewerkingen:

- maken der stellingen*
- afbraak van de rotsen van geteisterde delen*
- maken van vormen met betonijzer*
- omkleden der vormen met draad welke is vastgemaakt met binddraad*
- aanbrengen ener eerste ruwe bezetting bij middel van truweel en plank (plank aan de achterkant)*
- overgieten van afwerkingslaag met het uitvoeren der tekeningen volgens vereist model*
- kleuren der oppervlakte met ijzer oxyde*
- in vele gevallen bezetting met cementmortel van de binnenwanden⁸⁶*

De rotspartijen die beschadigd waren: rotsen aan de waterval, aan aquarium, park der loopvogels, park van dromedarissen, boven enclos en park der schapen van vreemde rassen (mouflons)

Ook herstellingen aan de leuning van de brug.⁸⁷

De schade aan de riolen:

'Ingevolge het ontploffen van de obussen in de tuin tijdens de bevrijdingsgevechten en het ontploffen van de V bommen in de onmiddellijke omgeving, werd het rioolnet op verschillende plaatsen beschadigd of gebroken. De schade werd hoofdzakelijk aangericht bij het verlaten der riolen aan de gebouwen ofwel aan de verbindingen van twee of meer riolen, en ook bij de aansluitingen der riolen met toezicht of schepputten. Er werd veel werkuren besteed voor het opsporen der beschadigde delen, gezien het rioolnet gelegen is op 1,5 tot 2m onder de grondpas.

De werken die moesten uitgevoerd worden, waren voornamelijk graafwerk, herstelling riool en opvulling.⁸⁸

Er waren verschillende paviljoenen en plaatsen in de tuin waar zich overstromingen voordeden.

⁸⁶ KMDA-archief, SAA, 1#3004.

⁸⁷ KMDA-archief, SAA, 1#3004.

⁸⁸ KMDA-archief, SAA, 1#3004.

De schade aan de vijvers was het volgende:

'Ingevolgde de verschillende ontploffingen welke zich voordeden in de onmiddellijke omgeving of in de tuin zelf, waardoor trillingen in de grond, werden verschillende vijvers beschadigd en gescheurd. Hierdoor dienden omvangrijke herstellingen te worden uitgevoerd om deze vijvers waterdicht te maken.

Voor de Congo vijver, kuip der zeeleeuwen, de vijver aan de waterval (er waren rotsen in de vijver gevallen die voor schade zorgde) en de grote vijver werden volgende werken uitgevoerd:

-grondig reinigen der vijver om het opsporen der scheuren mogelijk te maken

-uitkappen der bersten en gedeelte beton

-herstel der bevloering in gewapend beton

-herstel der scheuren

-bestaande cementbezetting ruw kappen teneinde een goede aanhechting der nieuwe cementbezetting te verzekeren

-cementeren der kuip

De vijver achter de beren:

-uitkappen der bersten

-gieten van briquaillon

-cementeren

De kuip der olifanten:

-uitkappen van ½ steen van wanden en bodem

-uitkappen en dichten van scheuren

-asfalteren der kuip

-beklampen en cementeren van bodem en zijwanden.⁸⁹

De komende 15 jaar zal de KMDA hard werken om deze schade te herstellen en de accommodatie van de dierentuin te verbeteren.

⁸⁹ KMDA-archief, SAA, 1#3004

IV 1945-2005

De visie voor een modelzoo

Het einde van de Tweede Wereldoorlog betekende voor de Zoo van Antwerpen een nieuw begin. De KMDA startte de heropbouw met een nieuwe directeur, Walter van den bergh, die gepaard ging met een nieuwe visie.

In het begin van de ambtstermijn van Walter van den bergh bezocht hij de dierentuinen van Vincennes, Bazel, Zürich, Londen en Whipsnade, Rotterdam, Amsterdam, Kopenhagen en Stockholm om een beeld te krijgen voor de wederopbouw van de dierentuin in Antwerpen. Samen met de Raad van Bestuur komt hij tot enkele conclusies. De nieuwe visie en het toekomstig aanblik van de Zoo wordt voor het publiek meegedeeld in het tijdschrift 'Zoo' van juni 1948⁹⁰ :

Er werd een algemeen verbouwingsplan met werkprogramma ontworpen dat een geleidelijke en gehele modernisering van de Dierentuin inhoud. De nog bruikbare bestaande constructies werden geheel of gedeeltelijk ingeschakeld in dit nieuwe plan. De richtpunten waar het plan op werd uitgestippeld, waren het meer rationeel aanwenden van het terrein, de reorganisatie van alle diensten en de wetenschappelijk en culturele uitbouw. Het terrein, waarover de Zoo beschikte, bood hiervoor voldoende ruimte. Door de gunstige ligging bekleedde de Zoo in het Antwerpse stadsleven een uitzonderlijke plaats en is het meer dan in elk ander land ook geroepen om zijn sociale functie met een maximum resultaat te vervullen. Het terrein was dus voldoende groot en de ligging ervan was (en is nog steeds) gunstig.

Maar hoe moest deze ruimte in de toekomst nu ingedeeld worden?

'Tal van wanbegrippen over de levensomstandigheden, waarin de dieren in gevangenschap vertoeven, zijn nog alom gangbaar. De oorzaak hiervan is niet alleen te zoeken in een gemis aan kennis van het dier zelf en van zijn behoeften, doch de dwalingen vonden ook voedsel in de ruchtbaarheid, die jaren terug gegeven werd, aan de door Hagenbeck in zijn dierenpark te stellingen toegepaste methode. De dieren werden door hem in groepsverband in een grote open ruimte, door grachten van het publiek afgezonderd. Licht, lucht en ruimte zouden voldoende hygiënische omstandigheden vormen, en zouden de instandhouding van dieren in gevangenschap gunstig

⁹⁰ Zoo, 14^e j. juni 1948.

beïnvloeden. De verwarmde gebouwen met afzonderlijke hokken werden overbodig geacht daar de dieren in de vrije natuur het eveneens zonder deze kunstmatigheden moeten stellen.

Met het panoramapark zette de Antwerpse zoo de eerste stap op het pad van deze vernieuwing. Hagenbecks theorie lijkt logisch en van haar toepassing zou het beste mogen verwacht worden. In de praktijk bleken aan dit systeem ernstige fouten te kleven: alle dieren bleken uiteindelijk niet bestand tegen het klimaat, in de groepen van dieren van een zelfde soort ontwikkelden ze zich niet gelijkmatig en er kwamen vele individuele afwijkingen voor. De door Hagenbeck aangewende methode was onbetwistbaar van grote waarde, maar voor wat betreft acclimatisatie en levensvoorwaarden van het dier, bood ze nog grote nadelen. Vanuit het standpunt van het dier bleek het van ondergeschikt belang of het door water of wel door tralies van het publiek werd gescheiden. De hoofdzaak was en is dat het over passend voeder, licht, lucht en voldoende bewegingsruimte beschikt en dat dit kan gecontroleerd worden.⁹¹

In het licht van al deze beschouwingen en rekening houdend met de toenmalige smaak van het publiek werd er in 1948 besloten drie nauwkeurig vastgelegde typen van dierenverblijven te voorzien. Volgens dit plan zou de KMDA naar verhouding meer verschillende dieren kunnen exposeren, dan de bestaande dierentuinen van gelijke oppervlakte.

‘1^e type: zoals het bestaande runderengebouw

Daar dergelijke verblijven uit hun aard zeer volumineus zijn en storend in het tuinbeeld werken, zullen ze bij voorkeur aan de rand van de tuin tot stand komen. De gebouwen voor de verzamelingen antilopen en hertachtigen zullen langsheen de Ommeganckstraat worden opgericht.

2^e type: zoals het groot panoramapark

Er moesten parken voorkomen die door nivelleringswerken aan de bezoeker de illusie geven, dat de dieren over meer vrijheid beschikken en waarvan de hokken door rotsen aan het oog van de bezoekers worden onttrokken. Deze schijnbare hokken zouden in werkelijkheid moderne nachtverblijven zijn, die aan alle eisen beantwoorden, die hygiëne en individuele verzorging stellen. Volgens dit type hoopte de KMDA het leeuwenpaleis, het nijlpaardengebouw en de Egyptische tempel te kunnen ombouwen.

⁹¹ Zoo, 14^e j, juni 1948.

3^e type: dierenverblijven met landelijk uitzicht moeten worden gelegen in het centrale gedeelte van de tuin. Door hun architectuur en hun botanisch karakter zouden zij de algemene tuinaanleg niet storend beïnvloeden.'

Bij het opmaken van dit plan werd ook rekening gehouden met al de mogelijkheden die ten gevolgen rationele terreinverdeling en een eventuele terreinuitbreiding nog waren weggelegd. Ook de oriëntatie van de gebouwen werd een belangrijke factor. De ruimte voor de dieren moest zo worden ingericht dat hun activiteit geprikkeld werden wat de bezoeker zou toelaten, de levensuitingen van het dier beter te observeren. Het volstond niet om ideale verblijven voor het dier te bouwen, die in de smaak van het publieke vallen en dat de verzamelingen een rijk studieobject vormen voor de wetenschap. Het hele complex moest onderhouden, bediend en verzorgd worden. Een dierentuin is immers een intens levend museum waar ook heel veel mensen werken.

Een reorganisatie van de diensten werd voor het optimaal functioneren van de zoo noodzakelijk. Om tot een rationele degelijke werkmethode te komen werd besloten om alle diensten in één grote ruimte onder te brengen. Onder het groot panoramapark zal in de eerste plaats een modern laboratorium met de daarbij horende dienstlokalen als: donkere kamer, apotheek, bureau voor de veearts, observatiekamer, enz... worden ingericht, verder moesten er ook quarantaine hokken voor kleine dieren, grote quarantaine hokken, slachtkamer, lokaal voor autopsie, grote koelkast, kleine koelkast voor vis en groenten, economaat en centrale keuken komen. Heel dit complex zal aan de rand van de tuin, begrensd door de Ploegstraat en de spoorweg opgetrokken worden waardoor alle diensten aan het oog van de bezoeker zullen worden onttrokken. Niet alleen zullen de diensten op één plaats geconcentreerd zijn, ook zullen allerlei lokalen die de tuin ontsieren kunnen verdwijnen en er komt meer ruimte vrij die een betere presentatie van de dieren toelaat. De uitvoering van dit verbouwing- en reorganisatieplan werd in 1948 geschat op een 5 à 10 jaar.⁹²

In de nieuwe visie van Walter van den Bergh en de KMDA werd ook aandacht geschonken aan de culturele uitbouw van de dierentuin. Een degelijk ingerichte Dierentuin heeft eerst en vooral de taak om de fauna voor het nageslacht te bewaren, die door de voortschrijdenden beschaving bedreigd wordt en die geen toevluchtsoord in de reservaten kan vinden. De dieren in een dierentuin bijeengebracht leveren tijdens hun leven en ook na hun dood uiterst belangrijk studiemateriaal voor biologen, die op het gebied der systematiek, pathologie parasitologie, morfologie, fysiologie enz.

⁹² Zoo, 14^e j. juni 1948.

navorsingen ondernemen. Het zuiver wetenschappelijke doel zal gediend worden, door het inrichten van een laboratorium.

Van deze zuiver wetenschappelijke activiteit staat voor het grote publiek maar weinig naar buiten uit. Op het gebied der ge vulgariseerde wetenschap is er evenwel nog een belangrijke taak voor de Zoo weggelegd. De schoolbezoeken dienen aangemoedigd en het lerarenkorps gedocumenteerd, opdat het de bezoeken zou kunnen voorbereiden, toelichten en later in de school verder uitdiepen.⁹³

Op botanisch gebied werd volgens het artikel reeds heel wat gerealiseerd. De vernielde en beschadigde rotsen van het groot panoramapark werden vernieuwd, de terrassen voor de olifanten werden aangelegd, de eendenvijver kreeg een rotsafsluiting en het vogelpaleis, dat op 27 maart 1948 plechtig werd ingehuldigd, werd volledig vernieuwd. Dendrologisch had de KMDA haar verzameling met 23 soorten aangevuld zodat ze weldra terug over een grote verscheidenheid in bomen zullen beschikken.⁹⁴

Het is logisch dat er extra aandacht aan de tuin besteed werd en dat hier de eerste stappen ondernomen werden. De schade van de wereldoorlog zorgde niet alleen voor beschadigde gebouwen, maar ook voor een heel beperkt dierenbestand. Daarom was het belangrijk om zo snel mogelijk het maximale uit de tuinaanleg te halen om dit 'dieptepunt' te camoufleren en te compenseren. Zoals voor de dierenverblijven, de culturele en wetenschappelijke uitbouw van de Zoo, had Walter van den bergh ook een duidelijke visie voor de tuin. Hij hechtte dan ook heel veel belang aan een verzorgde tuin. Hij drukte telkens op het behoud van de doorzichten, kort houden van het struikgewas, aangelegde sierperken en een vernieuwende creatie aan de ingang van de Zoo. Volgens de traditie waakte hij er ook over dat er telkens verzorgde planten in de dierenverblijven aanwezig waren. Van den bergh zocht zelfs naar andere kiezeltjes voor de wandelwegen, namelijk kleine ronde kiezeltjes die zowel mens als dier geen pijn konden doen.

⁹³ Zoo, 14^e j. juni 1948

⁹⁴ Zoo, 14^e j. juni 1948.

De modernisering gaat van start

Met deze visie in het achterhoofd zal de dierentuin van Antwerpen de komende decennia helemaal vernieuwd worden. Elke toekomstige ingreep zal verband houden met het concept om een modelzoo te construeren. De aanleg van de tuin stond dan ook volledig in dit teken. Er werd veel aandacht besteed aan het tuinlandschap. De KMDA had L. Vlieghe als hoofdhovenier onder de arm genomen. Hij was de eerste hovenier met een diploma van de tuinbouwschool. Hij stond samen met zijn team in voor de aanleg en de beplanting van de Zoo. In het KMDA-archief zijn er spijtig genoeg geen geschreven of iconografische bronnen teruggevonden die een bepaalde visie of plan van beplanting weergeven. L. Vlieghe schreef echter wel verschillende artikels over de beplanting in het tijdschrift van de KMDA 'Zoo'. Deze artikels vormen dan ook de hoofdzakelijke bron om een beeld te krijgen hoe de tuin evolueerde.

Er werd na de Tweede Wereldoorlog geopteerd om de botanische tuin verder uit te bouwen op vraag van Walter van den bergh. Reeds in 1949 verdeelde Vlieghe de beplanting van de tuin op in drie soorten: de bomen, de heesters en de bloemen.

-Op dat moment waren er een 130 verschillende soorten bomen over de tuin verspreid. In de tuin waren de platanen goed vertegenwoordigd. Hun gebladerte schepte schaduw en zorgde voor natuurlijk voedsel voor de okapi, giraf en olifant.

-Ondanks dat de heesters zoveel zorg vragen, bleek volgens Vlieghe op dat moment de verzameling praktisch volledig.

-Als decoratief element zijn er ten slotte de bloemen, die vooral het luxueus karakter aan de Zoo geven. Bij het aanleggen van de bloemperken in de tuin moest rekening met de omliggende gebouwen en bomen, zodat ze genoeg lucht en licht krijgen om te bloeien. Verder werd de plaats zo uitgekozen dat het bloembed harmonieerde met de bestaand aanleg en dat de bezoeker er ook nog dicht bij moet kunnen opdat hij er ten volle van zou kunnen genieten.

Vlieghe trachtte jaarlijks zoveel mogelijk afwisseling in de beplantingen en dus ook in het algemeen uitzicht van de tuin te brengen door: meer verscheidenheid, betere aanpassing van kleuren, verbetering in de kweek en ten slotte door geleidelijk alles aan te passen bij de verbouwing- en vernieuwingswerken, die regelmatig doorgevoerd worden.

Tijdens Walter van den bergh zijn reis in Congo heeft hij niet alleen de collectie dieren, maar ook de botanische verzameling uitgebreid. De nieuwe soorten werden aangekweekt, zodat ze in de tuin

Herstellingswerken van de rotsen langs de grote vijver, Zoo, 1949

Herstellingswerken aan de guanacoverblijven, Zoo, 1949

konden getoond worden. De exotische planten, die ook in de 19^e eeuw werden getoond, bleef bestaan. Volgens Vlieghe geven de exotische planten, die 's zomers buiten staan gegroepeerd in een gazon, en her en der verspreid staan, en heel speciaal karakter aan het tuinlandschap. Oa: Palmbomen en vooral Phenix canadensis en Chamerops hulilis geven een weelderig tropisch uitzicht. Ook Cactussen, agaven en de reuze laurieren, die meer dan 200 jaar oud en vrij uniek zijn binnen de verzameling.⁹⁵

De komende jaren zal er meer aandacht aan de botanische verzameling gehecht worden, waardoor de tuin voller komt te staan met talrijke sier- en exotische planten.

Samen met de beplanting van de tuin werd in 1949 de weg omheen de grote vijver op een hoger niveau gebracht en de storende ijzeren afsluiting vervangen door een nieuwe gecementeerde vijver omzoomd door lage rotsen, die meer dan vroeger de illusie wekte, dat de watervogels er in vrijheid leven. De watervogels zouden hierdoor over meer groen en ruimte beschikken. Dit zou hun gezondheid en vooral de voortplanting in de hand werken. Uit esthetisch en biologisch oogpunt werden deze werken als een merkelijke verbetering van de bestaande toestanden gezien.⁹⁶

In dezelfde periode werden de dringende werken aan het feestzaalcomplex opgeschort, omdat de KMDA de eerste krachten en geldmiddelen besteedde aan de wederopbouw van de tuin met zijn planten- en dierenverzamelingen en zijn talrijke installaties.⁹⁷

In 1951 werden de bouwvallige stallingen voor de guanaco's grondig hersteld en van nieuwe daken voorzien. De bijhorende buitenverblijven werden dubbel zo ruim gemaakt, gedeeltelijk geplaveid en door nieuw traliewerk omgeven. Deze ingreep had geen invloed op de aanleg van het perk.

Verder werden een tal van bomen in de omgeving van het Leeuwenpaleis verplant. Ook het bouwvallige antilopenverblijf (Indisch Paleis) werd afgebroken. Deze werken waren in het kader van de bouw van een nieuw groots roofdierencomplex dat als een rotstuin bij het panoramapark moest aansluiten. De nieuwe huisarchitect René Grosemans had hier de plannen voor gemaakt. Wegens geldgebrek werd dit plan uitgesteld tot 1967 en werd het Jubileumcomplex gebouwd. Ondertussen

⁹⁵ Zoo, 15e j. september 1949.

⁹⁶ Zoo, 14e j. april 1949.

⁹⁷ Zoo, 17e j. januari 1952.

Rotsbekleding van het nijlpaardengebouw, *Beeldbank KMDA*

Perk flamingo's en steltlopers, Zoo, 18^ej. augustus 1952

werd het terrein voorlopig aangeplant om het 'troosteloze' uitzicht van een perk in opbouw te camoufleren.⁹⁸

Volgens het algemeen vernieuwings- en verbouwingsplan van de Zoo, kreeg het centrale gedeelte van de tuin geleidelijk aan een nog meer rustiek karakter, terwijl de gebouwen meer en meer aan de rand van de Zoo kwamen te liggen. Met deze visie in het achterhoofd werd het nijlpaardengebouw niet meer in zijn oorspronkelijke staat herteld. In 1951-53 werd het nijlpaardengebouw gerenoveerd voor de huisvesting van nijlpaarden, tapirs en buffels. Grosemans en de museoloog Landois opteerden om het nieuwe gebouw langs buiten een rustiek karakter te geven door het met rotsen te bekleden en het te omringen met planten, struiken en bloemen. Het idee was om de tuin weer om te toveren in een 'sprookjesvallei'. Tegen de noordelijke zijde van de similitrots waarin het gebouw is verstopt, leunde een landelijk blokhuis voor Indische waterbuffels.⁹⁹

Deze renovatiewerken brachten geen aanpassing aan de twee omliggende perken met vijvers met zich mee. Enkel het waterbassin aan de volière werd vergroot.

In 1952 werd aan het concertplein voor het feestzalencomplex een ruim en sierlijk waterbekken met een fonteintje aangelegd voor de flamingo's. Hierdoor moest het kleine grasperk met hoge begroeiing plaatsmaken voor een aangeleld stukje tuin met dierenverblijf.

Het Lodewijk XVI-paviljoen kreeg een uitbreiding en vernieuwing. Aan de achterkant, richting station, werden de aanpalende lage gebouwen voor de steltlopers en hun getraliede looprennen afgebroken om plaats te maken voor nieuwe perken. Aangezien dat het antilopenverblijf reeds was afgebroken werden er geen grote ingrepen in het tuinlandschap voor deze constructie ondernomen. Het nieuwe buitenperk was omringd met een band water, zodat al het traliewerk kon geweerd worden en de illusie werd gewekt dat de vogels er in vrijheid leven.¹⁰⁰

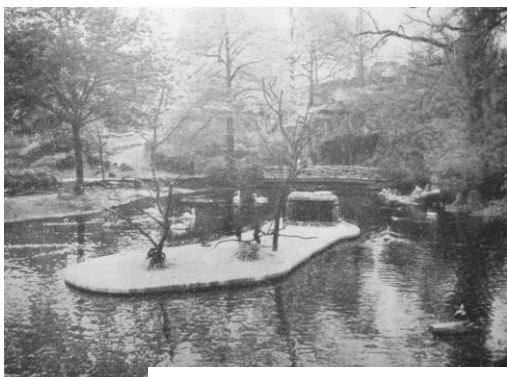
⁹⁸ Zoo, 16^e j. augustus 1951.

⁹⁹ Zoo, 18^e j. oktober 1952.

¹⁰⁰ Zoo, 18^e j. augustus 1952.

Constructie nieuw bassin zeeleeuwen, Zoo, 20^e j. mei 1954

Gibbon eiland, Zoo, 20^e j. mei 1954

Kappen van de 4 bomen, Zoo, 21^e 4, maart 1956

De modernisering van de zoo ging rustig verder. Tegenover de nieuwe installatie voor steltlopers naar het leeuwenpaleis toe, werd een reeks landelijke stallingen met looprennen gebouwd voor kamelen, moeflons, herten en elanden. Alles heeft hier een voorlopig karakter waardoor hier geen duurzame materialen gebruikt werden, want een groot gedeelte van dit terrein zal later weer vrij moeten komen als eenmaal de voorziene monumentale constructie voor roofdieren wordt opgericht.¹⁰¹

In 1954 werd het bassin met rotspartij voor zeeleeuwen gelegen aan de kant van de Ommeganckstraat omgebouwd. Het algemeen moderniseringsplan van de Zoo voorziet evenwel een volledig vernieuwing van alles wat in de Zoo paalt aan de huizen van de Ommeganckstraat. Vandaar dat het voorlopig en fragmentarisch karakter dat de gedwongen verbouwing van de bassin kenmerkte.

In het hetzelfde jaar verrees in het midden van de grote vijver voor watervogels een eilandje: het Gibbon eiland voor deze Aziatische apensoort.¹⁰²

Verder werden er ook werken uitgevoerd aan het buitenterras van de Witte neushoorn. Het paviljoen van de ratten werd afgebroken om de neushoorns een mooie en ruime buitenverblijfplaats te geven, zonder traliewerk maar met een gecamoufleerde gracht.¹⁰³

In 1956 was het noodzakelijk om vier oude bomen te kappen. De bruine beuk (*fagus purpurea*, die dicht bij het nijlpaardengebouw stond was blijkbaar zwaar beschadigd door een schrapnel tijdens de oorlog en moest geveld worden. De andere bomen die noodzakelijk moesten geveld worden, stonden voor de roofvogelkooien: twee olmen (*ulmus dumonti* en een *ulmus montana horizontalis*) en een ahornboom. Deze vier bomen stonden al in de tuin voor 1843.

Bij het vellen werd ook vastgesteld dat het peil van het grondwater meer en meer zakt. Door de dichte bebouwing van de stad en de goede afwatering dringt er maar weinig regenwater in de grond. Om hieraan zoveel mogelijk te verhelpen, werden de wegen in de Zoo, die een grote oppervlakte

¹⁰¹ Zoo, 19^e j. mei 1953.

¹⁰² Zoo, 20^e j. mei 1954.

¹⁰³ Zoo, 20^e j. mei 1954.

beslaan poreus gehouden. Dit verklaarde waarom de traditionele kiezelwegen in de Zoo bleven bestaan, dan wanneer een hard wegdek meer hygiënisch, praktisch en economisch zou zijn.

In 1957 verkocht de KMDA 130m², het noordelijke stuk van de zaal Keurvels, aan het grootwarenhuis Sarma. Dezelfde partijen wilden toen ook ca 250m² grenzend aan de zaal Keurvels ruilen tegen het deel van het huis nr. 15 en de panden nr. 16-17 aan het Koningin Astridplein. Deze aanpassingen gebeurden in het kader van de verbouwingswerken aan het feestzalencentrum. Aangezien deze verbouwingswerken geen invloed hadden op de evolutie van de tuin, worden zij enkel in het volgende hoofdstuk behandeld.¹⁰⁴

Kappen van de 4 bomen, Zoo, 23^e j. nr. 3, januari 1958

In hetzelfde jaar werd het mensapengebouw opgericht op het grasperk voor de roofvogelkooien. Blijkbaar was het niet zonder hartezeer dat de KMDA er moest toe besluiten een deel van het grasperk op te offeren om er het gebouw voor mensapen op te richten. Er bleef blijkbaar geen andere uitkomst, indien men voor deze constructie een plaats wilde kiezen waardoor ze maximaal gunstig georiënteerd kon zijn en in alle opzichten zou beantwoorden aan de eisen die toen werden gesteld in zake tentoonstellingsmethode en levensmilieu van de apen.¹⁰⁵ Rondom het gebouw werden passende beplantingen aangebracht en tegen de blinde buitenmuur werd een ondiepe vogelkooi aangebouwd, waarin vooral kakatoe's leefden. De hoofdhovenier L. Vlieghe kleedde het gebouw in met bomen, struiken en planten. Zoals het er toen lag, stoorde het helemaal niet in het tuinlandschap en voelde men hoe belangrijk het was de constructie zo laag mogelijk te houden. Vanuit het noorden verdween het achter een gordel van groen die afgezoomd was met een boord kleurige bloemen. Daarvoor strekte zich een kleine grastapijt uit, dat in een punt voor de westelijke gevel uitliep.¹⁰⁶

Tegelijkertijd werd er een Congolese savanne aan de volière en verblijfplaats van de wapitiherten aangelegd. Het hele grasperk werd in beslag genomen als buitenperk.¹⁰⁷

¹⁰⁴ BAETENS 1993.

¹⁰⁵ Zoo, 23e j. nr. 3, januari 1958.

¹⁰⁶ Zoo, 24e j. nr. 4, april 1959.

¹⁰⁷ Zoo, 23e j. nr. 3, januari 1958.

Plan du Jardin, 1957

In het KMDA-plannenarchief werd een grondplan uit 1857 van de tuin teruggevonden. Net zoals het grondplan van 1937 was ook dit plan was een aanpassing van het grondplan van Thielens in 1910.

Dit vereenvoudigd echter wel de vergelijking tussen het plan van 1937 en 1957.

Er kan besloten worden dat de tuin gedurende die 20 jaar niet zo heel veel veranderingen heeft ondergaan. De grootste veranderingen zijn natuurlijk te wijten aan de constructie van het mensapengebouw en de Baby-Zoo.

-De bouw van het mensapengebouw zorgde voor de halvering van het grasperk voor de roofvogelkooien.

-De Baby-Zoo vond achter de roofvogelkooien haar plaats.

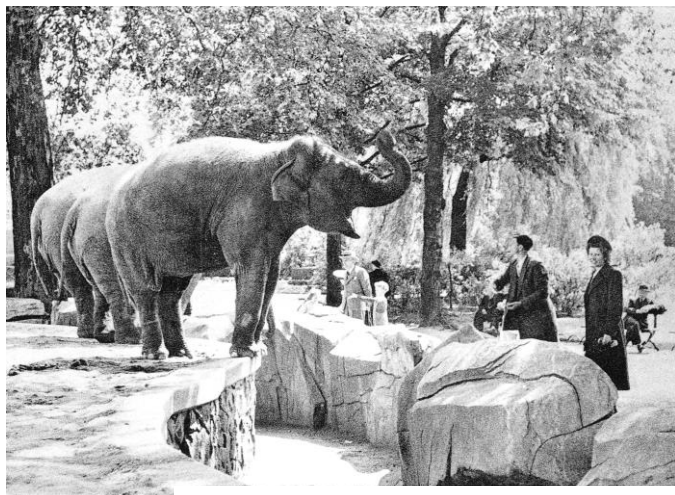
-Na de zware schade van WOII en ter voorbereiding van de bouw van het Jubileumcomplex werd het perk met het Indisch Paleis en voorliggende aangelegde siertuin afgebroken. Er kwam een driehoekig grasperk en voorlopige kooien voor dromedarissen in de plaats. Het driehoekig grasperkje past eigenlijk niet bij de andere organisch gevormde grasperken in de tuin

-Aan de grote vijver werd de flamingo vijver verkleind

-Het kleine grasperkje aan de ingang van de Zoo vervangen door een verblijf voor de flamingo's.

-Het perk van de antilopen/wapitiherten/argussen werd helemaal in beslag genomen door de Congolese Savanne.

Ondanks de verschillende verbouwingen werd rekening gehouden met de bestaande bomen. Zij werden geïntegreerd in de nieuwe tuinaanleg. De vergelijking van de plaats van de bomen in 1937 en 1957 toont geen grote verschillen.

Buitenperk olifanten, Zoo, 23e j. nr. 3 januari 1958

In de winter van 1958 werd er in de tuin bomen en heesters gekapt om het uitzicht te verruimen van het terrasje middenin de tuin tot over het gazon dat aan de grote vijver reikt. Er werden ook waterpartijen in de tuin aangebracht waaronder langsheen het Lodewijk XVI-café.¹⁰⁸

Verder werden de met rotsen gecamoufleerde grachten omheen het terras voor olifanten verbreed. De olifanten waren al zodanig met het publiek vertrouwd geraakt dat ze op het randje van de gracht gingen staan. Ze blijven niet op een eerbiedige afstand en wisten zich meester te maken van een handtas, een kledingstuk enz...

De zeeleeuwen verhuisden van het nijlpaardengebouw naar het bassin van de waterval. Deze dieren groeiden als het ware uit hun bassin. Daarom werd voor hen het vijvertje bij de waterval 2m dieper gegraven en voor deze dieren geschikt gemaakt.¹⁰⁹

In 1961 is er nog steeds sprake van een Mexicaanse tuin en een Congolese savanne in de tuin. De vele palmbomen, varens, boompjes in struikvorm en exotische gewassen worden in de zomer opnieuw geplant, na een overwintering in de serres.

De winter van 1962-1963 heeft uitermate veel materiele schade in de diertuin veroorzaakt. Er werd met man en macht gewerkt om de vijvers weer dicht te maken, de wegen te herstellen, de bevroren leidingen voor water en gas in orde te brengen en de vorstschade aan muren weer bij te metselen.¹¹⁰

Na lang wachten werd er in 1966 eindelijk gestart met de definitieve plannen voor het roofdierencomplex. Het voormalige leeuwenpaleis en de voorlopige constructies worden afgebroken. Omdat het jubileumcomplex ook de beren zal huisvesten zal het berengebouw aan de vijver in 1972 gesloopt worden. Vóór het uitstekende buitenperk van de leeuwen werd wel een klein stuk grasperk heraangelegd.

In hetzelfde jaar werd ook de Baby-Zoo in oostelijke richting uitgebreid¹¹¹

¹⁰⁸ Zoo, 23^e j. nr. 3 januari 1958.

¹⁰⁹ Zoo, 24e j. nr. 1, mei 1958.

¹¹⁰ Zoo, 29e j. nr. 1, mei 1963.

¹¹¹ Zoo, 31e j. nr. 3 januari 1966.

In 1965 ging het grondwaterpeil dalen tot 9m diepte. Oorzaken van deze daling waren de ondergrondse parkings in de omgeving, de droogbemaling voor de Antwerpse ring en de aanleg van de pré-metro. Tien jaar later was het gezakt tot 13m. De bomen stierven langzaam af bij gebrek aan water

De hoofdhovenier L. Vlieghe stelde in 1966 samen met Tony Walschap een inventaris op met de verzameling planten die de Zoo op dat moment houdt. Deze lijst telde niet minder dan circa 1200 soorten en variëteiten, waaronder zich een tal van merkwaardige planten bevinden. Zo beschikte de tuin over een mooie verzameling naaldbomen of coniferen, een uitgebreide collectie palmen en vooral een benijdenswaardige orchideeënreeks van +/-35 genera in ongeveer 100 soorten en variëteiten. Blijkbaar kon de KMDA in het verleden steeds rekenen op ruil met verschillende botanische tuinen in binnen- en buitenland, waardoor de collectie de laatste decennia is aangegroeid¹¹².

Verder hadden ze beide de visie dat de Engelse landschapstijl nog te decoratief en te strak gehouden werd. De huidige tuinstijl (toch in de jaren '60) week daarvan af in die zin, dat men op dat moment al meer dan vroeger streefde naar een *'recreatief doel, naar een ontspanning brengend geheel voor de mens.'* De tuin moest evolueren naar *'een rustig geheel, naar evenwicht tussen ruimte en beplanting, naar evenwicht tussen horizontale en verticale motieven'*. Rust en orde, ruimte en werking, waren volgens de twee hoveniers de eigenschappen van de (toenmalige) moderne tuinstijl.¹¹³

¹¹² Zoo Antwerpen, 31^e j. nr. 3 januari 1966

¹¹³ Zoo Antwerpen, 32^e j. nr. 2 oktober 1966.

Plan du Jardin, 1969

In het KMDA-plannenarchief werd ook een plattegrond teruggevonden van 1969. Op dit plan staat het jubileumcomplex reeds volledig uitgetekend. Deze plattegrond heeft dezelfde basis als die van 1937 en 1957, waardoor ze eenvoudig kan vergeleken worden.

De grootste veranderingen die de tuin heeft ondergaan zijn natuurlijk te wijten aan de constructie van het Jubileumcomplex en de uitbreiding van de Baby-Zoo.

-Het grasperk voor het apenpaleis en het okapiverblijf werd samengevoegd. Hierdoor werd er een groot langwerpig grasperk gecreëerd.

-De oprichting van een majestueus roofdierencomplex werd reeds een 10-tal jaar voor de uiteindelijke bouw ervan voorbereid. Voor deze constructie werd al eerder het perk met het zwaar beschadigde Indisch Paleis met voorliggende aangelegde siertuin afgebroken en nu werden ook de verblijven van de kleine roofdieren en de voorlopige constructie van de dromedarissen met de grond gelijk gemaakt.

-Het berengebouw zal pas rond 1972 gesloopt worden, maar op het grondplan van 1969 werd het al verwijderd.

-De Baby-Zoo die achter de roofvogelkooien haar plaats vond, werd telkens uitgebreid naar mate er meer huizen aan de Ommeganckstraat werden afgebroken. Er werd ook een zelf-service restaurant gebouwd.

Nog steeds werd bij de verschillende verbouwingen rekening gehouden met de bestaande bomen. Zij werden geïntegreerd in de nieuwe tuinaanleg. De vergelijking van de plaats van de bomen in 1957 en 1969 toont geen grote verschillen. Er zijn meer bomen geplant langs de twee vijvers en op het open plein aan de kiosk voor het feestzaalcomplex zijn er iets van de helft minder. Misschien heeft de bouw van de kiosk in 1947 of de verbouwingen aan het feestzaalcomplex hier iets mee te maken, maar dat is maar een veronderstelling.

Op het grondplan van 1969 zijn de plaatsen van beplanting op de grasperken minder goed aangeduid. Er kan wel worden opgemaakt dat de geconcentreerde beplantingen langs de randen van de grasperken zich hebben uitgebreid.

Irrigatiewerken aan de Egyptische tempel,
Zoo Antwerpen, 38^e j. nr. 1 juli 1972

Afbraak berenburcht, Zoo Antwerpen, 38^e j. nr. 1 juli 1972

In 1971 startte L. Vlieghe en T. Walschap met het uitwerken van een bevoeiingsplan dat er toe moet bijdragen de waardevolle en eeuwenoude bomen te beschermen. Enerzijds maakt de diepgelegen ringbaan rond Antwerpen de ondergrond van het stadsgedeelte droger en droger. Anderzijds verdween bij regen het oppervlakkige water in de diertuin steeds sneller in de riolen, vanwege de verbeteringen die in het afwateringssysteem werden aangebracht. Dit gebeurde ten koste van de vochtigheid van de grond en ten nadelen van de beplantingen. Nieuwe ondergrondse opvangbekkens en bevoeiingskasten zullen er voor moeten zorgen dat het overtollig regenwater geleidelijk ondergronds zal worden verdeeld. Alle wandelwegen werden hiervoor met mechanische middelen osgemaakt en daarna weer vlak gereden. In 1972 werd aangevangen met de uitvoering van het irrigatieplan en een eerste gedeelte, gelegen op het plein achter het verblijf van de giraffen aan de Egyptische tempel werd als proef uitgevoerd.¹¹⁴

Sinds 1970 krijgen de bomen ook dieptebemesting: bladaarde gemengd met dendrovorm (een organische meststof) en een lagenpreparaat Alginure. Dit bevat spore-elementen en verhoogt het waterhoudend vermogen van de grond. Deze aanpak geeft erg gunstige resultaten

Rond 1972 was het blijkbaar een traditie geworden dat de hoveniers onder leiding van de heer T. Walschap de bezoekers aan de ingang met een tijdelijke plantendecoratie verasten. Deze bloemstukken of versieringen vielen op door hun originaliteit en vooral door de smaakvolle uitvoering die altijd een weldaad is voor het oog.¹¹⁵

In dit jaar werden reeds uitgebreide irrigatiewerken uitgevoerd op het gedeelte achter de Egyptische tempel. Dit om het bomenbestand aldaar steeds van water te kunnen voorzien.

De berenburcht werd in 1972 afgebroken. Men probeerde zoveel mogelijk materiaal te recupereren. De rotsstenen die door de tijd een patina hadden gekregen, werden zorgvuldig weggeborgen. De ijzeren panelen en deuren vonden hun toepassing in het Domein Plankendaal, terwijl het overige ijzer in de schroothandel verdween. Er werd nog niet direct beslist hoe de vrijgekomen ruimte het best zou kunnen worden aangewend. Een punt stond wel vast: wat er ook in die plaats zou komen, het mocht in geen geval een hoge constructie worden. Het moet een dierenverblijf zijn dat gemakkelijk in de beplanting integreert, vooral om te beantwoorden aan het programma dat in 1945 werd vastgelegd (want daar hield men zich in 1972 nog steeds aan).

¹¹⁴ Zoo Antwerpen, 36^e j. nr. 4, april 1971

¹¹⁵ Zoo Antwerpen, 38^e j. nr. 1 juli 1972.

In 1975 worden er herstellingwerken aan al het bestaand rotswerk uitgevoerd: volledig nazicht van het rendierenpark, volledig nazicht van de waterval en eventuele herstellingen aan de muren van het buffelpark. De firma die door Walter van den Bergh werd aangenomen was Victor Janssens – van Ostade (VICOS). De werken aan de rotspartijen werden uitgevoerd in kunstbeton¹¹⁶.

De wandelweg naar het reptielengebouw en het dolfinarium werden plaatselijk hellingen aangebracht om de toegang voor gehandicapten te vergemakkelijken.¹¹⁷

In 1978 werd de bestaande ringleiding voor waterbedeling in de tuin, welke in 1969 gedeeltelijk werd vernieuwd en verzaamd, verder uitgevoerd. Ongeveer 500 lm buis met een doormeter van 6" werden opnieuw aangelegd zodat thans de volledige ring vernieuwd is. Hierop werden dan drie nieuwe bovengrondse brandmonden geplaatst. In dit jaar werd doorheen de tuin een voedingsbuis voor aardgas aangelegd, om zodoende in de toekomst méér mogelijkheden te bieden in de keuze van de brandstof en aldus méér veiligheid ingeval van moeilijkheden bij bevoorrading van een of andere brandstof.¹¹⁸

In het tijdschrift Zoo Antwerpen uit 1982 werd heel het probleem rond het bevoeiingssysteem van de het bomenbestand in een artikel uitgelegd:

Het probleem van de slechte waterhuishouding is inherent aan een parkbeleid. In een bos werkt de strooisel- en humuslaag als een spons die het hemelwater opvangt en vasthoudt. In de tuin verdween het water van de daken, grindwegen en dichtgespoelde grond langs dakgoten en straatkolken in het rioleringsnet. Het gebrek aan beschutting veroorzaakte ook een droger micro-klimaat. Gras en lagere beplantingen zorgden er verder voor dat het water geringe kans maakte dieper door te sijpelen dan 50cm. Het lage zuurstofgehalte op de meeste plaatsen had tot gevolg dat de wortels veelal niet zo diep konden doordringen. Als de grondwaterspiegel verder daalde vallen ze droog: en dat bleek het probleem bij de bomen.

Irrigatiewerken, Zoo Antwerpen, 48^e j. nr1 juli 1982

¹¹⁶ KMDA-archief, SAA, 1#2320.

¹¹⁷ Zoo Antwerpen, 42^e j. nr. 1 juli 1976.

¹¹⁸ Zoo Antwerpen, 43^e j. nr. 3 januari 1978.

De verlaging van het grondwaterpeil.

De vijvers in de tuin hadden oorspronkelijk een natuurlijke bedding. Maar reeds in 1920 moest men een kunstmatige bedding maken om het water in de vijvers te houden. Na de oorlog gebruikte de firma De Beukelaar aan de Ploegstraat grondwater als koelwater voor de installaties. Op drie plaatsen binnen de fabrieksgrenzen elk om minder dan 100 meter van de tuin pompte men water op. Als een van de pompen uitviel stond er water in de fabriekskelders, waarvan de vloer 2 tot 2.5 m. onder de straatniveau lag. Na de afbraak van de fabriek in 1962 waren er ook in onze tuin enkele jaren problemen met ondergelopen kelder. Tot dan toe kan men vooral spreken van schommelingen in het grondwaterpeil.

Vanaf 1965 ging het peil echter voortdurend dalen door o.m. de droogbemaling voor de ring rond Antwerpen. Dat lijkt veraf, maar bij intensieve droogbemaling zakt het peil tot 500meter ver op dezelfde diepte, en kan het peil tot 5km ver nog beduidend zakken. Daarbij komt later de bemaling voor nieuwe buildings in het centrum van Antwerpen. Maar er is vooral de laatste jaren, de intensieve en diepe grondbemaling voor de aanleg van de premetro. Als dan de MIBVA een aanvraag doet voor drie nieuwe putboringen in de tuin, werd onmiddellijk verzet aangetekend. Met de MIVA en andere instellingen wordt er sindsdien naar oplossingen gezocht voor de geleden schade en naar middelen om verdere schade te voorkomen. In 1975 wees een peilput binnen de tuin aan dat het grondwater 12 to 13 meter diep zat. Einde januari 1981 was dat reeds 16,33!

De gevolgen zijn dat de bomen sterven van de dorst. Er is dus eerste hulpverlening nodig.

Elk jaar worden de grindpaden losgehakt om de grond te verluchten en opnieuw geëffend. Bij de aanleg van nieuwe tuingedeelten wordt ruim aandacht aan de aanplanting van de onderste planten en bodembedekkers. In droge periodes worden wegen en beplantingen extra besproeid. In acute gevallen worden bomen extra bevoeid.

Sinds 1970 krijgen de bomen een dieptebemesting. Op 50cm afstand van elkaar worden kringsgewijs rond de stam 8cm brede en 50cm diepe gaten geboord.

In 1972 werd voor een 15-tal bomen achter de Egyptische tempel een bevoeiingssysteem aangelegd; De wegnivellering bleef, maar de rioolkolen werden vervangen door opvangbekkens, van waar uit het regenwater via hoofdkanalen verspreid wordt in de zijkanalen. Daarin spijbelt het water uit een druppelslang doorheen een grindlaag op met dendorvorm gemengde bladaarde. Die extra watertoevoer, beluchting en voeding geeft erg gunstige resultaten en kunnen de bomen dus gered worden.

In 1982 starten de werken voor twee bevoeiingssystemen, want zowel het regenwater zal opgevangen en verspreid worden, als het grondwater dat wordt opgepompt, verrijkt en verspreid. De bedoeling is het water dat van daken en wegen de riool instroomt, terug aan de rechtmatige gebruiker te geven. Dit is dus een verder uitwerking van het experiment achter de Egyptische tempel. Daar voor dienen 46 straatkolken en 27 aflooppotten afgebroken en vervangen te worden door opvangputten met overlopen naar het bestaande rioleringsnet. Vanuit de opvangputten vertrekken verspreidingskanalen, die door middel van handwerk 85cm diep worden uitgegraven. Machinaal graven is uitgesloten, omwille van het dichte net van nutsvoorzieningen en het dichte wortelnet. In de sleuven komt eerste een 15cm dikke laag bladaarde en daarop omsluit een 60cm dikke grindvulling een draineringsdarm met een diameter van 10cm. Door die darm wordt dan de speciale 3cm dikke druppelslang getrokken. Langs de verluchtingskokers stroomt lucht in de draineringdarm. De grindvulling wordt afgedekt met een 10cm dikke wegverharding. Zijkanalen lopen straalsgewijs naar de bomen en eindigen in het midden tussen de druiprand van de bomen en de stam.

De hoeveelheid regenwater volstaat lang niet. Dus moet er grondwater worden opgepompt. Maar dat 'dode' water zou nefast zijn voor de wortels ald het niet eerst wordt verrijkt. Nu zijn er uitstekende middelen beschikbaar in de tuin om het water te verrijken: de vijvers. Als die in de circulatie worden opgenomen, brengen ze het water op temperatuur, en de vijvers worden verversd door hun organische afvalstoffen aan de bomen te leveren. Het zuurstoftekort in het water wordt daarmee echte moet niet opgelost. De vogels verrijken het water al wel een beetje, maar dat is onvoldoende. Daarom komen er twee watervallen, een kleine aan de Congovijver en een grote met een niveauverschil van 6m op het panoramapark achter de zeeolifanten. In de vijver komt er tevens een fontein. Vijf pompen zorgen voor de watercirculaties van uit de grote grondwaterpomp doorheen de drie vijvers Congovijver, klein een grote vijver. En de twee watervallen. Vanuit de grote vijver vertrekt het water dan doorheen de verspreidingskanalen naar de bomen.

Alle grasperken en heester zullen bovengronds besproeid worden. Ook de bedruppeling van het panoramapark, de berg moet bovengronds gebeuren door het kunstmatige karakter van de rotsen en de hellingen. Om het water afkomstig van regen en bedruppeling optimaal te benutten moeten de betonwegen op de berg worden uitgebroken en vervangen door kasseibestrating.¹¹⁹

¹¹⁹ Zoo Antwerpen, 48^e j. nr1 juli 1982.

In 1983 werd de dierentuin geklasseerd als monument en landschap. Het beschermingsbesluit van 1983 klinkt als volgt:

Artikel 1:

Wordt beschermd als monument, overeenkomstig de bepalingen van het decreet 3 maart 1976; om reden van historische, wetenschappelijke, artistieke en sociale waarde:

-de dierentuin (volledig) te Antwerpen bekend ten kadaster: Antwerpen, 8^e afdeling, sectie H, 2de blad, 2de deel, perceelnummers: 994H, 1010 R6, 1010S6, 1010V5, 1010W5, 1010 X5, 1010 Y5, 1010T4, 1010U4, 1010 Q5, 1010 L6, 1010 D7, 1010 C7, 1010 Y4, 1010 B7, 1010 Z3, 1010 L3, 1010 T3, 1010 G5, 1010 N6, 1162 A6, 1010 R4, 1010 S4, 1010 F5, 1010 I6, 1010 M6, 1010 H6, 1010 F7, 1010 G7, 1010 E7, 1010 K6, 1010 P6, 1010 C2, 1010 Z6, 1010G6, 1010 C6, 1010 P4, 1010 W6, 1010 Q6, 1010 S2, 1010 E6, 1010 T2, 1010B5, 1010 X4, 1010 W4, 1010 A5, 1010 T6, 1010 U6, 1010 V6, 1010 C6, 1010 R, 1010 T, 1010 A7, 1010 F6, 1010 Y6, 1010 H7, 1010 X6, 1010 I7, 1163 L, 1162 F5, 1010 D6, 1010 D5, 1162 P6, eigendom van de Koninklijke Maatschappij voor Dierkunde van Antwerpen, Koningin Astridplein 26, 2000 Antwerpen

Artikel 2: Met het oog op de bescherming zijn van toepassing:

1 de algemene bestemming en de algemene voorschriften die zijn opgelegd voor de bij koninklijk besluit goedgekeurde streekplannen en gewestplannen, op het ogenblik waarop de rechtsgevolgen van onderhavig besluit in werking treden;

2 verbodsbepalingen en beperkingen opgelegd door en de vergunningen vereist krachtens artikel 44 van de wet van 29 maart 1962 houdende organisatie van de ruimtelijke ordening en van de stedenbouw;

3 de beschikkingen van het koninklijk besluit van 6 december 1976 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van de monumenten en de stads- en dorpsgezichten

4 volgende lijst van beperkingen aan het eigendomsrecht:

Behoudens voorafgaande en schriftelijke toestemming vanwege de Gemeenschapsminister of zijn gemachtigde en onverminderd de bestaande wetten en reglementen terzake, is verboden:

1 Elke lozing van vloeistoffen of gassen die nadelig kan zijn voor de aanwezige flora en fauna

2 Het vellen, ontwortelen of beschadigen van bomen en heesters, inbegrepen het wegnemen van gesteltakken of hoofdwortels

Bovenstaande bepalingen is niet van toepassing op dode of windvallige bomen. Onderhoudswerken zoals snoeien of knotten zijn toegelaten mits het oordeelkundig gebeurt.

Artikel 3:

De Gemeenschapsminister van Cultuur is belast met de uitvoering van dit besluit

*Brussel 22-06-1983*¹²⁰

Pas twee jaar later kon de KMDA rekenen op een daadwerkelijke steun van de Vlaamse Overheid, de Provincie en de Stad, voor de renovaties en verbeteringen van onze infrastructuur.¹²¹

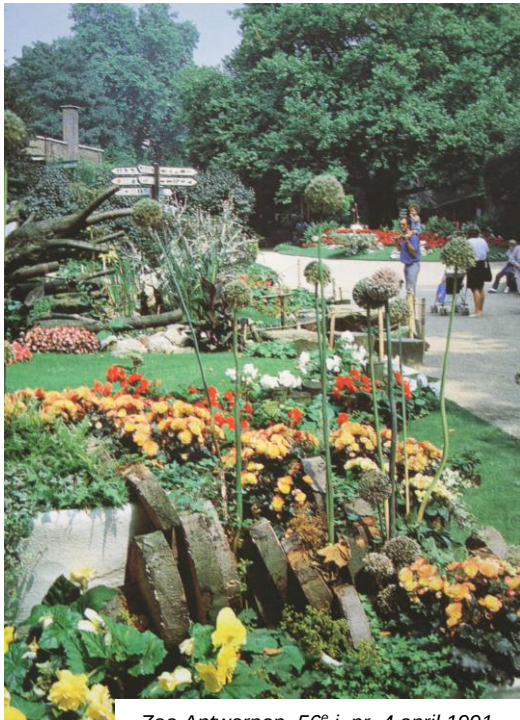
Jef Devree aan een mozaïek, Zoo Antwerpen, 63^e j. nr.2 oktober 1997

Vanaf 1986 begon men meer bloemperken aan te leggen in mozaïek vorm. De hoveniers maakten zelf een aanlegplan, vaak geïnspireerd op historische plannetjes. Ze hadden een publicatie met mozaïekvormen rond 1900, waar men elk jaar een weer een andere variatie aan toevoegden.

¹²⁰ KMDA-archief, Zoo, Modern Archief.

¹²¹ Zoo Antwerpen, 57^e j. nr. 1 juli 1991.

Plan du Jardin, 1990

Zoo Antwerpen, 56^e j. nr. 4 april 1991

In het tijdschrift Zoo Antwerpen, 56^e j. nr. 4 april 1991 werd een heel schematisch grondplan van de dierentuin toegevoegd. Als we dit vergelijken met het grondplan van 1969 valt op dat er niet zoveel veranderd is.

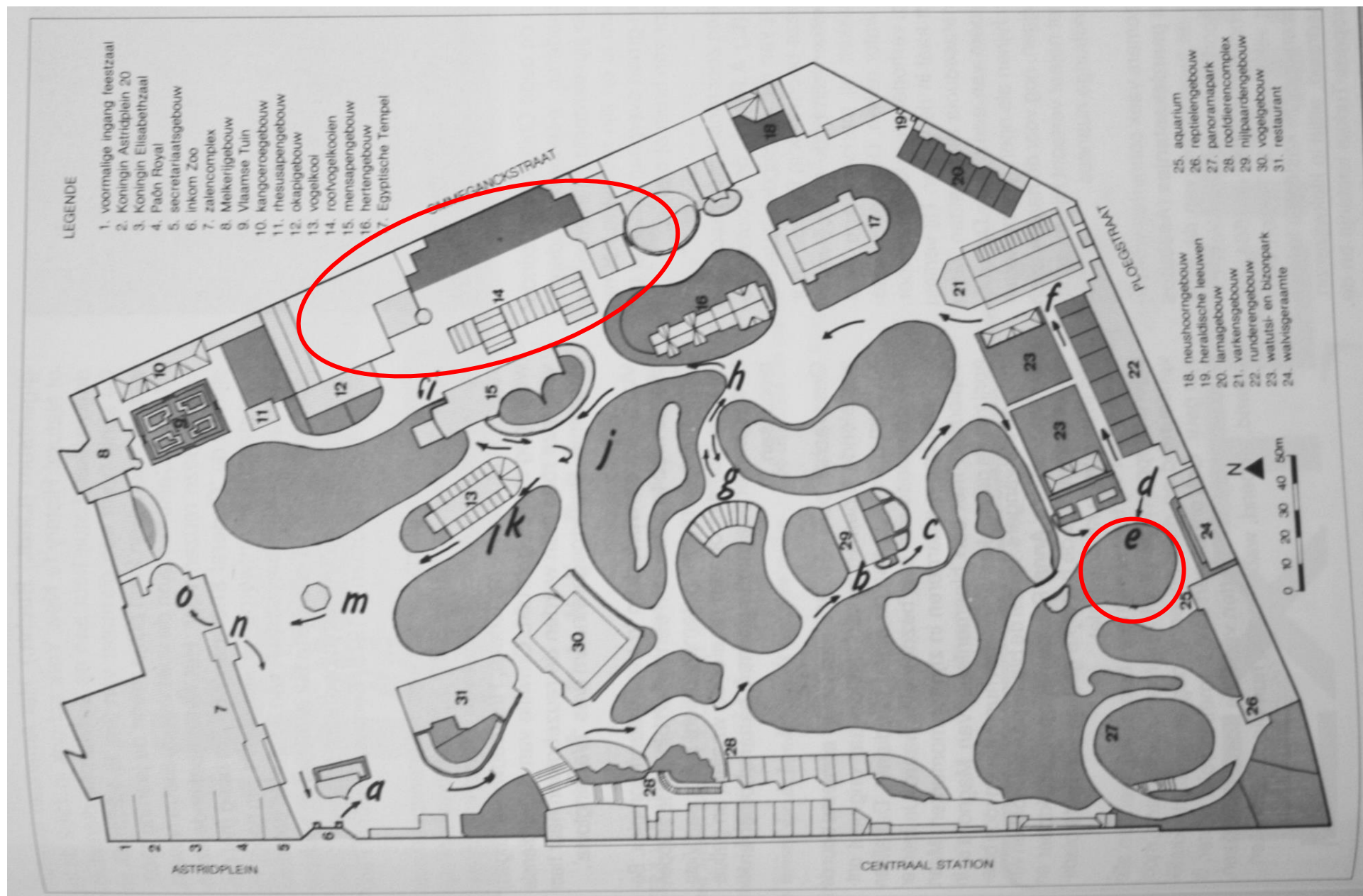
De grasperken zijn gedurende de 20 jaar grotendeels hetzelfde gebleven qua indeling en oppervlakte. Er werd buiten een nieuw apen verblijf ook geen nieuw dierenverblijf meer in de tuin geconstrueerd.

-Allen werd de Baby-Zoo vergroot naarmate er meer gronden ter beschikking kwamen aan de kant van de Ommeganckstraat

-en verdween de vijver van de flamingo's aan het aquarium helemaal.

Zicht van het panoramapark op het vogelpaleis, Zoo Antwerpen, 56^e j. nr. 4 april 1991

In 1991 werd er een masterplan opgezet om de zuidoostelijke hoek van de Antwerpse zoo te vernieuwen.

Zo werd het grasperk aan de herten volledig afgebroken voor de vernieuwing. De bomen werden behouden en beschermd tegen de werken, maar de grond werd gelijk gemaakt, waarna men alles terug moest heraanplanten.¹²²

Ook het varkensgebouw, de pauwvolière, Egyptische tempel en de perken voor de guanaco's werden grondig gerestaureerd en opnieuw in gebruik genomen.¹²³

In 1993 werd het 150-jarig bestaan van de Zoo gevierd en werd voor deze gelegenheid de 4 leeuwenbeelden van Van Beurden naar de ingang gebracht om daar als een monumentale constructie de bezoekers te verwelkomen.

Het verblijf van de flamingo's werd hiervoor afgebroken en kwam er een souvenirshop in de plaats.¹²⁴

Het buitenperk van de olifanten werd enorm uitgebreid naar de vijver toe. Op de plaats waar vroeger het berenverblijf stond, werd nu helemaal in gebruik genomen voor bewegingsruimte van de olifanten. Het grasperk werd doorbroken door een wandelweg en de vijver werd iets verkleind en kreeg een bruggetje.

Ook voor de ingang van het Egyptisch paleis werd een kleine rotonde gemaakt waar zich nu 3 olifanten beelden bekleed met groen bevinden. Hierdoor werd wel het zicht op de Egyptische tempel beperkt.

De gebouwen voor de guanaco's werd omgebouwd tot een restaurant, waarbij de buitenperken verdwenen om een terras aan te leggen.

¹²² *Zoo Antwerpen*, 56^e j. nr. 3 januari 1991.

¹²³ *Zoo Antwerpen*, 57^e j. nr. 3 januari 1992.

¹²⁴ *Zoo Antwerpen*, 58^e j. nr. 2 herfst 1992.

In 2002 ondergaat de tuin nog een hele grote aanpassing in de zuidelijke hoek. Naar het ontwerp van Patrick De Sterkc en Goedroen Dewaele werd er een moerasbiotoop naast het vernieuwde nijlpaardengebouw aangelegd. Dit betekende een einde aan het grote grasperk met de grote vijver. De bezoeker kreeg nu de mogelijkheid om via een houtenpad langs een dichtbegroeide wandelweg op zoektocht te gaan naar de nijlpaarden.¹²⁵

Deze ingreep heeft een hele grote impact gehad om het uitzicht van de tuin. Verschillende doorzichten zijn hierdoor verdwenen. Samen met het nieuw aangelegde olifantenverblijf kwam er een breuk in de tuinaanleg en verdween de eenheid.

In 2004 kwam er achter het aquarium een nieuw, hoog en groot gebouw van Alcatel. Dit werkte natuurlijk erg storend op het zicht in het park. Zoals in het verleden allerlei plannen werden gesmeden om de stationshal te camoufleren, werd ook voor hier voor een oplossing gezocht. Om het Alcatelgebouw van het zicht te onttrekken, werden op het grasperk aan de Indiaanse Jager 6 hoge Sequoiadendron giganteum (mammoetbomen) met een plathoogte van 8 à 9meter geplant.

¹²⁵ VAN RUYSEVELT, SCHREVENs 2007.

Plan du Jardin, 2003

Dit grondplan van de Zoo rond 2003 toont, in vergelijking met het grondplan van 1990 en 1969 grote verschillen in de zuidoostelijke en zuidelijke hoek van de tuin.

De veranderingen die tussen 1990 en 2002 zijn uitgevoerd aan het landschap nemen een hele grote oppervlakte in.

De grote open grasperken die kenmerkend waren voor hun grote open zichten dankzij de vijvers, zijn helemaal ingenomen om een de aanpalende dierenverblijven te ondersteunen en hun een aangepast biotoop te geven.

